

ओ ३ म

व्याख्यानमुक्तावली.

अर्थात्

विषयानुक्रमोक्तेश्वरधर्मविद्यादिविषय-
परकवेदशास्त्रादिसद्वाक्यरूपमु-

Soul Va-

ACV.

क्तानां संग्रहात्मिको ग्रन्थः

स च

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपण्डितवर
स्वामि-अच्युतानन्द नामधेयैः स्वयमेव
सङ्कलय्य मुम्बापुर्ण्यां जगदीश्वर-
मुद्रणालये मुद्रापितः ।

यह पुस्तक सन १८६७ के २५ कायदेमूजब
रजिस्टर कराया है.

सन १८९९ संवत् १९५६

कीमत १० आना.

ह्या पुस्तकाची ही द्वितीयावृत्ति 'नारायण रामचंद्र सोहनी' यांनी
श्री अच्युताजद यांच्या आक्षेपे छापून प्रसिद्ध केली.

अर्पणपत्रम् ।

श्रीस्वेङ्गारजिनामकायविदुषेराजाऽधिराजयते
धर्मेष्ठायनितान्तशान्तवपुषेवश्येन्द्रियायप्रभो ।
कच्छंरामयुधिष्ठिरादिवदिमंन्यायेनसंशासते
सुप्रीतेनमयार्पिताऽतिसुखदाव्याख्यानमुक्तावली । १ ।
दमदानदयाशमशौर्यरतःसुमतिश्चमहामहिमामहितः ।
जगतामुपकारनिमित्तमिमं वपुषापिसुदाकुरुते श्रमकम् ।
॥ २ ॥ सकलंगुणसङ्गमहंभवतांप्रतिपत्तुमलंनृपवर्धनय
म् । वपुषिप्रविभर्षिमुदासततंजलधेरिवरत्नचयंविपुलम्
॥ ३ ॥ जगतामुपकारायकुरुषेत्वंधनव्ययम् । नमनोज-
विकारश्चदृश्यतेत्वयिसन्मते ॥ ४ ॥ आनन्दसङ्गमतिमा
त्रमवाप्यशश्वदृत्यैश्रवान्धवगणैःसुयुतोमहौजाः । लो
कोपकारनिरतश्चिरायुरस्तुस्वाम्येवमिच्छति सदाजग
तामधीशात् ॥ ५ ॥ गुणैर्गरिष्ठंनयधर्मदक्षंसत्कर्मणांप्रैरकछो
टलालम् । सन्मन्त्रिणंतेप्रसमीक्ष्यनित्यंपरंप्रसन्नोऽस्मि
नरेन्द्रवर्धय ॥ ६ ॥ छोटालालमहोदयोऽतिनतिमान्शुद्धो
ऽधिकारीसुधीः श्रीमद्राज्यविभूषणः सुनिपुणोविद्वज्जना
नांप्रियः । धैर्योदाय्ययुतःप्रजासुखकरोराजंस्त्वयामानि
तःआशासेजगदीशतोऽस्तुभवतांसङ्गः सदातन्निभैः ॥ ७ ॥

व्याख्यानमुक्तावल्याविषयानुक्रमः ।

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
परमेश्वरमहिमा	१	मूर्खनिन्दा	७३
धर्मवर्णनम्	५	सज्जनप्रशंसा	७६
क्षमाप्रशंसा	११	दुर्जननिन्दा	८४
सत्त्वप्रशंसा	१५	धनप्रशंसा	९१
विद्याप्रशंसा	१७	धननिन्दा	९६
वर्णधर्माः	२३	ग्रहस्थाश्रमप्रशंसा	९८
दानधर्मः	२८	ग्रहस्थाश्रमनिन्दा	९९
स्त्रीधर्माः	३४	संतोषप्रशंसा	१००
जीवितसाफल्यम्	३९	तृष्णानिन्दा	१०३
ऐक्यप्रशंसा	४३	पाचकनिन्दा	१०७
गुरुमहिमा	४५	मद्यपानादिदुर्व्यसननिन्दा	१११
गुणप्रशंसा	४८	राजप्रकरणम्	११४
बाह्यमाधुर्यम्	४९	संकीर्णप्रकरणम्	१२९
मित्रप्रशंसा	५१	संसारवर्णनम्	१६६
उच्चमप्रशंसा	५५	लोकवासनानिन्दा	१६८
उदारप्रशंसा	६२	वैराग्यप्रकरणम्	१७०
सत्सङ्गप्रशंसा	६३	कालचरित्रम्	१८७
असत्सङ्गनिन्दा	६७	राजयोगः	१९२
पण्डितप्रशंसा	६८	आशीर्वचनम्	१९६

ओ३ म्

व्याख्यानमुक्तावली.

परमेश्वरमहिमा. १

ओं नमः परमात्मने । अशुभानि निराचष्टे तनोति
शुभसन्ततिम् । स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं
विदुः ॥ १ ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गल
म् । येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिः ॥ २ ॥
स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं
नित्यं ब्रजामि शरणं हरिम् ॥ ३ ॥ यो ब्रह्माणं विद-
धाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रेहिणोति तस्मै । तं ह देव
मात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ ४ ॥ त-
मीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद् विदाम देवं भुवनेशमी-
ज्यम् ॥ ५ ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी च

१ ससर्ज. २ मददौ.

ता केवलो निर्गुणश्च ॥ ६ ॥ अपाणिपादो जवनो ग्र-
 हीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न
 च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुर्ग्रह्यं पुरुषं महान्तम् ॥ ७ ॥
 अणोरणीयान् महतो महीयानात्माऽस्यजन्तोर्निहितो
 गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसा-
 दान्महिमानमात्मनः ॥ ८ ॥ न तस्य कार्यं करणं च
 विद्यते न तत्समश्वाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्ति-
 र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ९ ॥
 न तस्य कश्चित्तरतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च
 तस्य लिङ्गम् । स कारणं करणाधिपाधिपां न चास्य
 कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ १० ॥ न तत्र सूर्यो भाति
 न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
 तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
 ति ॥ ११ ॥ न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा प-
 श्यति कश्चैनैवम् । हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं
 विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १२ ॥ नमस्ते सते ते जग-
 त्कारणाय नमस्ते चित्ते सर्वलोकाश्रयाय । नमोऽद्वैत-

तत्त्राय मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय
 ॥ १३ ॥ त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्पा-
 लकं स्वप्रकाशम् । त्वमेकं जगत्कर्तृ पातृ प्रहर्तृ त्वमेकं
 परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ १४ ॥ भयानां भयं भी-
 षणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।
 महोच्चैः पदानां नियन्तृ त्वमेकं परेषां परं रक्षणं रक्ष-
 णानाम् ॥ १५ ॥ वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामो
 वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं नमामः । सदेकं निधानं नि-
 रालम्बमीशं भवान्भोधिपोतं शरण्यं ब्रजामः ॥ १६ ॥
 विदुर्यं न चित्तेन्द्रियाणीन्द्रियेशं विजानाति यस्तानि
 नित्यं नियन्ता । जगत्साक्षिणं व्यापकं विश्ववन्द्यं चि-
 दानन्दरूपं तमीशं प्रपद्ये ॥ १७ ॥ अणोरणीयान्मह-
 द्ब्रह्मो महीयान् रवीन्दुग्रहज्याभंगोलादिकर्ता । य ईशो
 हि सृष्ट्यादिमध्यान्तसंस्थश्चिदानन्दरूपं तमीशं प्रपद्ये
 ॥ १८ ॥ यतो जायते विश्वमेतत्समस्तं स्थितं यत्र य-
 स्मिच्छयं याति काले । अनादिं विभुं चादिमध्यान्त-

शून्यं चिदानन्दरूपं तमीशं प्रपद्ये ॥ १९ ॥ वशे यस्य
 विश्वं समस्तं सदास्ते यदाभासतो भाति यद्वै विचित्रम् ।
 न जानन्ति यं तत्त्वतो योगिनोऽपि चिदानन्दरूपं त-
 मीशं प्रपद्ये ॥ २० ॥ अंग्रे नय सुपथा रांये अस्मा-
 न्निश्चानि देव वयुंनानि विद्वान् । युयोर्ध्यस्मज्जुहुरा-
 णमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ २१ ॥ त्वमेव
 माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
 त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देव देव
 ॥ २२ ॥ यथा धूमेनाग्निं ह्यनुमितिपदं तर्करसिको घ-
 नोन्नत्या वृष्टिं घटपटमठैश्चापि रचकम् । तथाऽनन्तां
 दृष्ट्वा नरपशुलताद्यैश्च सहितां त्रिकालावाध्यां तेऽनुमि-
 तिमपि कार्यात्कथयति ॥ २३ ॥ फलैः पुष्पैः पत्रैर्वि-
 टपिनिवहैः शास्त्रबहुलैर्युतं रत्नैर्भुवनरचितुः स्मार-
 कमिदम् । सुनेत्राणां प्रीतिं जनयति परां काननमहो
 उपाकर्त्रे तुभ्यं वयमिह नमामोऽनवरतम् ॥ २४ ॥ य-

१ प्रकाशरूप परमेश्वर. २ ऐश्वर्यपाप. ३ कर्मणि. ४ पृथक् कुरु.
 ५ कुटिल पापम् ।

स्मादुत्पत्तिगुप्ती क्षतिरपि जगतां यच्च शास्त्रैकयोनिः सर्वज्ञं मायया यत्सहजसुखसदद्वैतसंविदस्वरूपम् । तद्ब्रह्म स्वप्रकाशं श्रुतिशिखरगिरां सैव तात्पर्यभूमिः स्वात्माऽसौ यंविदित्वा जनिमृतिजलधिं निस्तरन्तीह सन्तः॥२५॥
 भ्रूःपादौ यस्य खंचोदरमसुरनिलश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे कर्णावाशाः शिरो द्यौर्मुखमपि दहनो यस्य वास्तव्यमब्धिः । अंतस्थं यस्य विश्वं सुरनरखगगोभोगिगन्धर्वदैत्यैः चित्रं रंम्यते तं त्रिभुवनवपुषं विष्णुमीशं नमामि ॥ २६ ॥

धर्मवर्णनम्. २

धर्मं शनैः संचिनुयाद्दल्मीकमिव पुत्तिकाः । परंलोकसहायार्थं सर्वभूतान्य पीडयन् ॥ १ ॥ नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः । न पुत्रदारं न ज्ञान्तिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २ ॥ एकः प्रजायते जन्तुरेकं एव प्रलीयते । एको नु भुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ ३ ॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते

॥ ४ ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ । वि-
 मुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ ५ ॥ त-
 स्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः । धर्मेण हि
 सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ ६ ॥ अजरामरवत्प्राज्ञो
 विद्यामर्थं च चिन्तयेत् । गृहीत इव केशेषु मृत्युना
 धर्ममाचरेत् ॥ ७ ॥ अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य
 तु संचयम् । अबन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु
 ॥ ८ ॥ अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।
 नित्यः संनिहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥ ९ ॥
 अस्थिरं जीवितं लोकेह्यस्थिरे धनयोवने । अस्थिराः
 पुत्रदाराश्च धर्मः कीर्तिर्द्वयं स्थिरम् ॥ १० ॥ यावत्स्व-
 स्थमिदं देहं यावन्मृत्युश्च दूरतः । तावदात्महितं कु-
 र्यात्प्राणान्ते किं करिष्यति ॥ ११ ॥ एक एव सुहृद्
 र्मो निधनेप्यनुयाति यः । शरीरेण समं सर्वं नाशम-
 न्यद्धि गच्छति ॥ १२ ॥ मुहूर्तमपि जीवेच्च नरः शुक्लेन
 कर्मणा । न कल्पमपि पापेन लोकद्वयविरोधिना ॥ १३ ॥
 युवैव धर्मशीलः स्यादनित्यं खलु जीवितम् । को हि

जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति ॥ १४ ॥ श्रु-
 तिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः । इह कीर्तिम-
 वाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ १५ ॥ जीवन्तं मृ-
 तवन्मन्ये देहिनं धर्मवर्जितम् । मृतो धर्मेण संयुक्तो
 दीर्घजीवी न संशयः ॥ १६ ॥ धर्म एव प्लवो नान्यः
 स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् । सैव नौः सागरस्येव वणिजः
 पारमिच्छतः ॥ १७ ॥ अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो
 धर्मचारिभिः । अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते
 ॥ १८ ॥ याता यान्ति च यातारो लोकाः शोकाधिका
 भुवि । धर्मसंबन्धिनी कीर्तिः स्थायिनी निरपायिनी
 ॥ १९ ॥ धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां सद्येक
 एव परलोकगतस्य बन्धुः । अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि
 सेव्यमाना नैवाप्तभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥ २० ॥
 धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे भार्या गृहद्वारि जनः श्म-
 शाने । देहश्चितायां परलोकमार्गे कर्मानुगो गच्छति
 जीव एकः ॥ २१ ॥ वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे
 पर्वतमस्तके वा । सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा १

पुण्यानि पुरा कृतानि ॥ २२ ॥ आयुः क्षणलवमात्रं
 न लभ्यते हेमकोटिभिः क्वापि । तच्चेद्गच्छति सर्वं मृषा
 ततः काऽधिका हानिः ॥ २३ ॥ सकलाऽपि कला कला
 वतां विकला पुण्यकलां विना खलु । सकले नयने, वृथा
 यथा तनुभाजां हि कनीनिकां विना ॥ २४ ॥ मानुष्ये
 सति दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे पुनर्विप्रता विप्रत्वे बहुवि-
 द्यताऽतिगुणता विद्यावतोऽर्थज्ञता । अर्थज्ञस्य विचित्रवा-
 क्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता -लोकज्ञस्य समस्तशास्त्र-
 विदुषो धर्मे भतिर्दुर्लभा ॥ २५ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां
 यस्यैकोऽपि न विद्यते । अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म
 निरर्थकम् ॥ २६ ॥ सुखितस्य दुःखितस्य च संसारे
 धर्म एव तव कार्यः । सुखितस्य तदभिवृद्धयै दुःखमु-
 जस्तदुपघाताय ॥ २७ ॥ आरम्भो न्याययुक्तो यः स
 हि धर्म इति स्मृतः ॥ अनाचारस्त्वधर्मेति ह्येतच्छिष्टा-
 नुशासनम् ॥ २८ ॥ संक्षेपात्कथ्यते धर्मो जनाः किं
 विस्तरेण वः । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्
 ॥ २९ ॥ सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ ३० ॥ गृ-
 हस्थः पालयेद्द्वारान्विद्यामभ्यासयेत्सुतान् । गोपयेत्स्व
 जनान्बन्धूनेषु धर्मः सनातनः ॥ ३१ ॥ धृतिः क्षमा
 दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रो-
 धो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ३२ ॥ व्यसने वाऽर्थकृच्छ्रे
 वा भये वा जीवितान्तगे । विमृशंश्च स्वया बुद्ध्या धृ-
 तिमान्नावसीदति ॥ ३३ ॥ दमः पवित्रं परमं मङ्गल्यं
 परमं दमः । दमेन सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति
 ॥ ३४ ॥ अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । आ-
 चारेषु व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते ॥ ३५ ॥ धर्मस्य
 तस्य लिङ्गानि दया क्षान्तिरहिंसनम् । तपो दानं च
 शीलं च सत्यं शौचं वितृष्णता ॥ ३६ ॥ सत्यादुत्प-
 द्यते धर्मो दयादानाद्विवर्द्धते । क्षमया तिष्ठते धर्मः क्रो-
 धाद्धर्मो विनश्यति ॥ ३७ ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौ-
 चमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽ-
 ब्रवीन्मनुः ॥ ३८ ॥ ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च
 सर्वदा । नृपयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत्

॥ ३९ ॥ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ४० ॥
 वेदमेवाभ्यसेनित्यं यथाकालमतन्द्रितः । तं ह्यस्याहुः
 परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ ४१ ॥ न तिष्ठति तु
 यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमास् ॥ स साधुभिर्बहि
 ष्कार्यः सर्वस्माद्धिजकर्मणः ॥ ४२ ॥ सर्वभूतेषु चात्मानं
 सर्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्य-
 मधिगच्छति ॥ ४३ ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो युवा
 वा गृहमागतः । तस्य पूजा विधित्वया सर्वस्याभ्या-
 गतो गुरुः ॥ ४४ ॥ उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृ-
 हमागतः । पूजनीयो यथा योग्यं सर्वस्याभ्यागतो गुरुः
 ॥ ४५ ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स
 तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ४६ ॥
 राज्यं च संपदाभोगाः कुले जन्म सुरूपता । पाण्डि-
 त्यमायुरारोग्यं धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४७ ॥ सुकल-
 जन्म विभूतिरनेकधा प्रियसमागमसौरूपपरम्परा । नृ-
 पकुले गुरुना विमलं यशो भवति पुण्यतरोः फलमा-

दशम् ॥ ४८ ॥ प्रियवचनगादि प्रियो भवति विमृशित-
 तकार्यकरोऽधिकं जयति । बहुमित्रकरः सुखं वसते य-
 श्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥ ४९ ॥ यत्र धर्मो ह्यध-
 र्मेण सत्यं यत्रानृतेन च । हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र
 सभासदः ॥ ५० ॥ धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति
 रक्षितः । तस्माद्धर्मो न हातव्यो मा नो धर्मोहतोऽ-
 वधीत् ॥ ५१ ॥

क्षमाप्रशंसा. ३

क्षमातुल्यं तपो नास्ति संतोषान्न परं सुखम् । न च
 तृष्णापरो व्याधिर्न च धर्मो दयापरः ॥ १ ॥ बाह्ये वाऽ-
 भ्यन्तरे चैव दुःखे चोत्पातिके क्वचित् । न कुप्यति न
 वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥ २ ॥ क्षमावलमश-
 क्तानां शक्तानां भूपणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिर्लोके क्ष-
 मया किं न सिद्धयति ॥ ३ ॥ क्षमाशस्त्रं करे यस्य दुर्ज-
 नः किं करिष्यति । अतृणे पतितो वन्निहः स्वयमेवो-
 पशाम्यति ॥ ४ ॥ नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ।

गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥ ५ ॥ क्षमा
 शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् । अपराधिषु
 सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणम् ॥ ६ ॥ एकः क्षमावतां
 दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमयायुक्तमशक्तं
 मन्यते जनः ॥ ७ ॥ आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्य-
 बुधा बुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमु-
 च्यते ॥ ८ ॥ हिंसाबलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्ब-
 लम् । शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम्
 ॥ ९ ॥ आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युमेव तितिक्षतु ।
 आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ १० ॥
 क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरुनपि । क्रुद्धः प-
 रूपया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ११ ॥ वाच्यावा-
 च्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् । नाकार्यम-
 स्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ १२ ॥ हिंस्या-
 त्क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्संपूजयीत च । आत्मानमपि
 च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ १३ ॥ एतान्दोषान्प्रप-

श्यद्विर्जितः क्रोधो मनीषिभिः । इच्छद्भिः परमं श्रेय
 इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ १४ ॥ येषां मन्युर्मनुष्याणां
 क्षमयाऽभिहतः सदा । तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः
 परा मता ॥ १५ ॥ अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं
 न ते । धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥ १६ ॥
 लोभात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्द्रोहः प्रवर्तते । द्रोहेण न-
 रकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥ १७ ॥ मातरं पि-
 तरं पुत्रं भ्रातरं वा सुहृत्तमम् । क्रोधाविष्टो नरो हन्ति
 स्वामिनं वा सहोदरम् ॥ १८ ॥ फलान्वितो धर्मयशोऽ-
 र्थनाशनः स चेदपार्थः स्वशरीरतापनः । न चेह नामुत्र
 हिताय यः सतां मनांसि कोपः समुपाश्रयेत्क्रेथम् ॥ १९ ॥
 धन्यास्ते पुरुषव्याघ्रा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् । नि-
 रुन्धन्ति महत्पारं दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ २० ॥ न भ-
 वति भवति च न चिरं भवति चिरं चेत्फले विसंवादी ।
 कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥ २१ ॥
 अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् । न हि स-
 र्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २२ ॥ पूर्वोपकारी

यस्ते स्यादपराधे गरीयसि । उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्य-
 मपराधिनः ॥ २३ ॥ नाक्रोशीस्यान्नावमानी परस्य
 मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी । न चाभिमानी न च
 हीनवृत्तो रूक्षां वाचं रूपतीं वर्जयित ॥ २४ ॥ मर्मा-
 ष्यस्थीनि हृदयं तथाऽऽसृन् रूक्षा वाचो निर्दहन्तीह
 पुंसाम् । तस्माद्वाचमुपतीमुग्ररूपां धर्मरामो नित्यशो
 वर्जयित ॥ २५ ॥ परश्चेदेनमभिविध्येत वाणैर्भृशं सु-
 तीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः । स विध्यमानोऽप्यतिदह्यमानो वि-
 द्यात्कविःसुकृतं मे दधाति ॥ २६ ॥ क्षुधासमं नास्ति
 शरीरपीडनं चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम् । विद्या
 समं नास्ति शरीरभूषणं क्षमासमं नास्ति शरीररक्षणम्
 ॥ २७ ॥ क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रु-
 तम् । य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ २८ ॥
 क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भाविच । क्षमा
 तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं घृतं जगत् ॥ २९ ॥ अतिय-
 ज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च । अतिब्रह्मविदां

लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥ ३० ॥ क्षन्तव्यमेव
 सततं पुरुषेण विजानता । यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म
 संपद्यते तदा ॥ ३१ ॥ क्षमावतामयं लोकः परश्वैव
 क्षमावताम् । इह सन्मानमृच्छन्ति परत्र च शुभां
 गतिम् ॥ ३२ ॥

सत्यप्रशंसा. ४

नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् । न
 हि तीव्रतरं किञ्चिद्वृतादिह विद्यते ॥ १ ॥ अश्वमेधसहस्रं
 च सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि सत्य-
 मेव विशिष्यते ॥ २ ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्त-
 न्ते प्रवृत्तयः । सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारसमन्वितम्
 ॥ ३ ॥ सत्यं मृदु प्रियं वाक्यं धीरो हितकरं वदेत् ।
 आत्मोत्कर्षं तथा निन्दां परेषां परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
 सत्यमेव व्रतं यस्य दया दीनेषु सर्वदा । कामक्रोधौ
 वशे यस्य स साधुः कथ्यते बुधैः ॥ ५ ॥ सत्येन पृ-
 यते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते । तस्मात्सत्यं हि वक्त-

व्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ६ ॥ चत्वार एकतो वेदः
 साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः । स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्य-
 मेकं किलैकतः ॥ ७ ॥ सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावा
 रस्य नौरिव । न पावनतमं किञ्चित्सत्यादध्यगमं क-
 चित् ॥ ८ ॥ नासत्यवादिनः सख्यं न पुण्यं न यशो-
 मुवि । दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्रतः ॥ ९ ॥
 मानाद्वा यदि वा लोभात्क्रोधाद्वा यदि वा भयात् । यो
 ऽन्यायादन्यथा ब्रूते स नरः पापमाप्नुयात् ॥ १० ॥ योऽ
 न्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं
 पापं चैरेणात्मापहारिणा ॥ ११ ॥ वाच्यर्था नियताः
 सर्वे वाङ्मूला वाग्निनिःसृताः । तां तु यः स्तेनयेद्वाचं
 स सर्वस्तेयकृन्नरः १२ ॥ नम्रो मुण्डः कपालेन भि-
 क्षार्थी क्षुत्पिपासितः । अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः सा-
 क्ष्यमनृतं वदेत् ॥ १३ ॥ आवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बि-
 षी नरकं व्रजेत् । यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनि-
 श्रये ॥ १४ ॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न ते
 ये न वदन्ति धर्मम् । धर्मो न वै यत्र च नास्ति सत्यं सत्यं

न तद्यच्छलेनानुविद्धम् ॥ १५ ॥ असत्यमप्रत्ययमूलका-
रणं कुवासनासद्म समृद्धिवारणम् । विपन्निदानं परव-
ञ्चनोर्जितं कृतापराधं कृतिभिर्विवर्जितम् ॥ १६ ॥ स-
त्यमेव जयते नानृतं सत्येन पंथा विततो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृपयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं
निधानम् ॥ १७ ॥ यशो यस्माद्गस्मीभवति वनवह्नेरिव
वनं निदानं दुःखानां यदवनिरुहाणामिव जलम् ।
न यत्र स्याच्छायातप इव तपः संयमकथा कथंचित्त-
न्मिथ्या वचनमभिधत्ते न मतिमान् ॥ १८ ॥

विद्याप्रशंसा. ९

विद्या रूपं कुरुपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् । कोकि-
लानां स्वरो रूपं स्त्रीणां रूपं पतिव्रतम् ॥ १ ॥ सर्वद्र-
व्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् । अहार्यत्वादनर्घ्यत्वा-
दक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ २ ॥ हर्तुर्न गोचरं याति दत्ता भ-
वति विस्तृता । कल्पान्तेऽपि न या नश्येत्किमन्यद्वि-
द्यया समम् ॥ ३ ॥ अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते

तव भारति । व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सं-
 चयात् ॥ ४ ॥ सद्विद्या यदि का चिन्ता वराकोदर पू-
 रणे । शुकोऽप्यशनमाप्नोति हरे राम इति ब्रुवन् ॥ ५ ॥
 विद्या ददाति विनयं विनयाद्यातिपात्रताम् । पात्रत्वा-
 द्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥ ६ ॥ विद्यया श-
 स्यते लोके पूज्यते चोत्तमैः सदा । विद्याहीनो नरः
 प्राज्ञसभायां नैव शोभते ॥ ७ ॥ गतेऽपि वयसी ग्राह्या
 विद्या सर्वात्मना बुधैः । यद्यपि स्यान्न फलदा सुल-
 भा साऽन्यजन्मनि ॥ ८ ॥ नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां
 भूषणंपतिः । पृथिवीभूषणं राजा विद्या सर्वस्य भूष-
 णम् ॥ ९ ॥ यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
 तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रुपुरधिगच्छति ॥ १० ॥ यथा
 यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति । तथा तथा वि-
 जानाति विज्ञानंचास्य रोचते ॥ ११ ॥ वित्तं बन्धुर्व-
 यः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थाना-
 नि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १२ ॥ धर्माधर्मो न जानाति
 लोकोऽयं विद्यया विना । तस्मात्सदैव धर्मात्माविद्याः

दानपरो भवेत् ॥ १३ ॥ विद्याधनं श्रेष्ठधनं तन्मूलमि-
तरद्धनम् । दानेन वर्द्धते नित्यं न भाराय न नीयते
॥ १४ ॥ कामधेनुगुणा विद्याह्यकाले फलदायिनी ॥
प्रवासे मातृसदृशी विद्या गुप्तं धनं स्मृतम् ॥ १५ ॥
तपो विद्या च विप्रस्य परं श्रेयस्करं मतम् । तपसा कि-
ल्विषं हन्ति विद्ययाऽस्मृतमश्रुते ॥ १६ ॥ ऋषिभिर्ब्रा-
ह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविता । विद्या तपोविवृद्ध्यर्थं श-
रीरस्य च शुद्धये ॥ १७ ॥ रूपयौवनसम्पन्नाः विशा-
लकुलसम्भवाः । विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव
किंशुकाः ॥ १८ ॥ अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्श-
कम् । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः
॥ १९ ॥ मातृ पितृकृताभ्यासो गुणितामेति बालकः ।
न गर्भच्युतिमात्रेण पुत्रो भवति पण्डितः ॥ २० ॥ मा-
ता शत्रुःपिता वैरी बालो येन न पाठितः । न शो-
भते सभामध्ये हंसमध्ये वक्रो यथा ॥ २१ ॥ शुनः पु-
च्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना । न गुह्यगोपने-
शक्तं न च दंशनिवारणे ॥ २२ ॥ विद्या मित्रं प्रवासेषु

भार्या मित्रं गृहेषु च । व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मि-
 त्रं मृतस्य च ॥ २३ ॥ सुखार्थी त्यजेते विद्यां विद्या-
 र्थी वा त्यजेत् सुखम् । सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो
 विद्यार्थिनः सुखम् ॥ २४ ॥ गुरुशुश्रूपया विद्या पुष्क-
 लेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नैव सा-
 धनम् ॥ २५ ॥ बालादपि गृहीतव्यं युक्तमुक्तं मनी-
 षिभिः । खेरविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥ २६ ॥
 परं पलितकायेन कर्त्तव्यः श्रुतसङ्ग्रहः । न तत्र धनिनो
 यान्ति यत्र यान्ति बहुश्रुताः ॥ २७ ॥ किं कुलेन वि-
 शालेन विद्याहीनस्य देहिनः । विद्यावान् पूज्यते लोके
 नाविद्यः परिपूज्यते ॥ २८ ॥ पुरुषं साहसल्लेशाद्यर्जना-
 यासकारिणम् । लक्ष्मीर्विमुञ्चति कापि विद्याऽभ्यस्ता
 न मुञ्चति ॥ २९ ॥ किं तस्य मानुपत्वेन बुद्धिर्यस्य न
 निर्मला । बुद्ध्याऽपि किं फलं तस्य येन विद्या न स-
 च्छिता ॥ ३० ॥ अस्त्यद्यापि चतुःसमुद्रपरिखापर्यन्त-
 मुर्वीतलं वर्तनोऽपि च तत्र तत्र रसिका गोष्ठीषु सक्ता
 नृपाः । एकस्तत्र निरादरो भवति चेदन्यो भवेत्सादरो

वाग्देवी वदनाम्बुजेवसति चेत्को नाम दीनोजनः॥३१॥
वसुमतीपतिना नु सरस्वती बलवता रिपुणापि न नी-
यते । समविभागहरैर्न विभज्यते विविधबोधवृधैरपि से-
व्यते ॥ ३२ ॥ न चोरहार्यं न च राजहार्यं न श्रातृ-
भाज्यं न च भारकारि । व्यये कृते वर्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ ३३ ॥ मातेव रक्षति पि-
तेव हिते नियुङ्क्ते कान्तेव चापि रमयत्यपनीय खेदम् ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं किं किं न साध-
यति कल्पलतेव विद्या ॥ ३४ ॥ विद्या नाम नरस्य
रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं विद्या भोगकरी यशः सुख-
करी विद्या गुरुणां गुरुः । विद्या बन्धुजनो विदेशगमने
विद्या परं दैवतं विद्या राजसु पूज्यते नहि धनं विद्या
विहीनः पशुः ॥ ३५ ॥ विद्या नाम नरस्य कीर्तिरतुला
भाग्यक्षये चाश्रयो धेनुः कामदुघा रतिश्च विरहे नेत्रं
वृतीयं च सा । सत्कारायतनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विना
भूषणं तस्मादन्यभुपेक्ष्य सर्वविषयं विद्याधिकारं कुरु
॥ ३६ ॥ हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्पाति स-

वात्मना ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं
 पराम् । कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमे-
 तद्धनं येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह
 स्पर्धते ॥ ३७ ॥ केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न
 चन्द्रोज्ज्वला न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कता
 मूर्धजाः । वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता
 धार्यते क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्
 ॥ ३८ ॥ क्षान्तिश्चेद्भ्रचनेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति
 चेद्देहिनां ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्विव्योषधैः किं
 फलम् । किं सर्पैर्यदि दुर्जनः किमुधनेर्विद्याऽनवद्या
 यदि व्रीडा चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन
 किम् ॥ ३९ ॥ यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति
 पण्डितानुपाश्रयति । तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदल-
 मिव विकास्यते बुद्धिः ॥ ४० ॥ निरक्षरे वीक्ष्य महा-
 धनत्वं विद्याऽनवद्या विदुषा न हेया । रत्नावतंसाः कु-
 लटाः समीक्ष्य किमार्य नार्यः कुलटा भवन्ति ॥ ४१ ॥

वर्णधर्माः ६

न विशेषोस्ति वर्णानां सर्वे ब्राह्ममिदं जगत् । ब्र-
 ह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १ ॥ सत्यं
 दानमथाद्रोह आनृशंस्यं व्रपा घृणा । तपश्च दृश्यते
 यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २ ॥ येन केनचिदाच्छन्नो
 येन केनचिदाशितः । यत्र कुत्र च शायी स्यात्तं देवा
 ब्राह्मणं विदुः ॥ ३ ॥ योऽहिरिव गणाद्गीतः सन्माना-
 न्नरकादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं
 विदुः ॥ ४ ॥ निराशिपमनारम्भमनमस्कारमस्तुतिम् ।
 अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ५ ॥
 क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम । यःक्रो-
 धमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ६ ॥ यो वदे-
 दिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत् च । हिंसितश्च न हिंसे-
 त तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ७ ॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः
 स्वाध्यायनिरतः शुचिः । कामक्रोधौ वशौ यस्य तं
 देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ८ ॥ योऽध्यापयेदधीयीत यजे
 द्वा याजयीत वा । दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्रा-

ह्यणं विदुः ॥ ९ ॥ ब्रह्मचारी वदान्यो यो ऽप्यधीया-
 द्विजपुङ्गवः । स्वाध्यायवानमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं
 विदुः ॥ १० ॥ धर्मं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दम-
 मार्जवम् । इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम
 ॥ ११ ॥ स्वाध्यायेन जपैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतेः ।
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ १२ ॥ अ-
 ध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं
 चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ १३ ॥ शमो दमस्तपः
 शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विद्यानमास्तिक्यं
 ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ १४ ॥ कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः
 क्रोधनाः प्रियसाहसाः । त्यक्तस्वधर्मा रक्ताहास्ते द्विजाः
 क्षत्रतां गताः ॥ १५ ॥ क्षत्रजं मेवते कर्म वेदाध्ययन-
 संगतः । दानादानरतिर्यस्तु सर्वे क्षत्रिय उच्यते ॥ १६ ॥
 प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रस-
 क्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ १७ ॥ शौर्यं तेजा धृति-
 र्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं
 कर्म स्वभावजम् ॥ १८ ॥ गोभ्यो वृत्तिं समास्थाप

पीताः कृष्युपजीविनः । स्वधर्मान्त्रानुतिष्ठन्ति ते द्विजा
वैश्यतां गताः ॥ १९ ॥ वाणिज्या पशुरक्षा च कृष्या-
दानरतिः शुचिः । वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति सं-
ज्ञितः ॥ २० ॥ पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव
च । वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ २१ ॥
कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्मस्वभावजम् । परिचर्या-
त्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ २२ ॥ सर्वभक्ष-
रतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः । त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स
वै शूद्र इति स्मृतः ॥ २३ ॥ हिंसाऽनृतप्रिया लुब्धाः
सर्वकर्मापजीविनः । कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः
शूद्रतां गताः ॥ २४ ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म
समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनुसृत्यया
॥ २५ ॥ इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ २६ ॥
अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः । अम्भस्यश्म-
ष्ठवेनेव सह तेनैव भजति ॥ २७ ॥ तस्मादविद्वान्वि-
भियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् । स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि

पङ्के गौरिव सीदति ॥ २८ ॥ न वार्यपि प्रयच्छेत्तु
 वैडालव्रतिके द्विजे । न वक्रतिके विप्रे नावेदविदि
 धर्मविव् ॥ २९ ॥ त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्य-
 र्जितं धनम् । दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेवच ॥ ३० ॥
 यथा प्लुवेनोपलेन निमज्जत्युदके तन्न । तथा निमज्ज-
 तोऽधस्ताद्ज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ ३१ ॥ धर्मध्वजी सदा
 लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः । वैडालव्रतिको ज्ञेयो
 हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥ ३२ ॥ अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः
 स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रत-
 चरो द्विजाः ॥ ३३ ॥ ये वक्रतिनो विप्रा ये च मा-
 र्जारलिङ्गिनः । ते पतन्त्यन्धतामिस्त्रे तेन पापेन कर्म-
 णा ॥ ३४ ॥ पश्य लक्ष्मण पम्पायां वक्रः परमधार्मि-
 कः । शनैः शनैः पदंघत्ते प्राणिनां वधशङ्कया ॥ ३५ ॥
 वक्रः किं श्लाघ्यते राम येनाहं निष्कुलीकृता । सह-
 वासी विजानाति चरितं सहवासिनः ॥ ३६ ॥ शृणु
 यक्षकुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् । कारणं हि
 द्विजत्वेच वृत्तमेव न संशयः ॥ ३७ ॥ चतुर्वेदोपि

दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते । योऽग्निहोत्रपरो दान्तःस
 ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ३८ ॥ विश्वामित्रो वसिष्ठश्च
 मतङ्गो नारदादयः । तपोविशेषैः संप्राप्ता उत्तमत्वं न
 जातितः ॥ ३९ ॥ ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव
 पूजयेत् । अपि शूद्रं च धर्मज्ञं सद्वृत्तम भिपूजयेत्
 ॥ ४० ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठि-
 तात् । स्वधर्मेनिधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ४१ ॥
 न जात्या ब्राह्मणश्चात्र क्षत्रियो वैश्य एव न । न च
 शूद्रो न वै म्लेच्छो भेदिता गुणकर्मभिः ॥ ४२ ॥
 ज्ञानकर्मापासनाभिर्देवताराधने रतः । शान्तो दान्तो
 दयालुश्च ब्राह्मणश्चगुणैः स्मृतः ॥ ४३ ॥ लोकसंर-
 क्षणे दक्षः शूरो दान्तः पराक्रमी । दुष्टनिग्रहशीलोयः
 स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ४४ ॥ क्रयविक्रयकुशला ये
 नित्यं पण्यजीविनः । पशुरक्षाः कृपिकरास्ते वैश्याः
 कीर्तिता भुवि ॥ ४५ ॥ द्विजसेवार्चनरताः शूराः
 शान्ता जितेन्द्रियाः । सीरकाष्ठतृणवहास्ते नीचाः शूद्र-
 संज्ञिताः ॥ ४६ ॥ त्यक्तस्वधर्माचरणा निर्घृणाः पर-

पीडकाः । चण्डाश्च हिंसका नित्यं म्लेच्छास्तेह्यविवे-
 किनः ॥ ४७ ॥ कर्मणोत्तमनीचत्वं कालतस्तु भवेद्गुणैः
 विद्याकलाऽऽश्रयेणैव तन्नाम्ना जातिरुच्यते ॥ ४८ ॥
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् । क्षत्रिया-
 जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ४९ ॥ संमनाद्वा-
 ह्यणो नित्यमुद्धिजेत विषादिव । अमृतस्येव चाकाङ्क्षे-
 दवमानस्यसर्वदा ॥ ५० ॥ यथा काष्ठमयो हस्ती यथा
 चर्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्रयस्ते नाम बि-
 भ्रति ॥ ५१ ॥ योऽनर्धात्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते
 श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः
 ॥ ५२ ॥ एकोपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः । स
 विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽगुतैः ॥ ५३ ॥ आ-
 हरनिद्रामयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुमानवानाम् ।
 धर्मो नराणामधिको विशेषो धर्मेण हीनः पशुभीः स-
 मानः ॥ ५४ ॥

दानधर्माः ७

यद्दाति यद्भ्राति तदेव धनिनो धनम् । अन्ये

मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ १ ॥ यद्ददासि वि-
 शिष्टेभ्यो यच्चाश्वासि दिने दिने । तत्ते वित्तमहं मन्ये
 शेषमन्यस्य रक्षसि ॥ २ ॥ भवन्ति नरकाः पापात्पापं
 दारिद्र्यसम्भवम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवे-
 त् ॥ ३ ॥ ग्रासादपि तदर्थं च कस्मान्नो दीयतेऽर्थिषु ।
 इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ४ ॥
 अनुकूले विधौ देयं यतः पूरयिता हरिः । प्रतिकूले वि-
 धौ देयं यतः सर्वं हरिष्यति ॥ ५ ॥ गौरवं प्राप्यते दा-
 नान्न तु वित्तस्य संचयात् । स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयो-
 धीनामधः स्थितिः ॥ ६ ॥ दातव्यमिति यद्दानं
 दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं
 सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ७ ॥ उपार्जितानां वित्तानां
 त्याग एव हि रक्षणाम् । तडागोदरसंस्थानां परीवाह
 इवाम्भसाम् ॥ ८ ॥ दानोपभोगवन्ध्या या सुहृद्भिर्या
 न भुज्यते । पुंसां यदि हि सा लक्ष्मीरलक्ष्मीः कतमा
 भवेत् ॥ ९ ॥ आयासशतलब्धस्य प्राणेभ्योऽपि गरी-
 यसः । गतिरेकैव वित्तस्य दानमन्या विपत्तयः ॥ १० ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य । यो
 न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ११ ॥
 यो न ददाति न भुङ्क्ते सति विभवे नैव तस्य तद्रव्यम् ।
 तृणमयकृत्रिमपुरुषो रक्षति सस्यं परस्यार्थे ॥ १२ ॥
 दातव्यं भोक्तव्यं सति विभवे संग्रहो न कर्तव्यः । प-
 श्यामि मधुकरीणां संचितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥ १३ ॥ वि-
 द्यायां दुर्मदो येषां कार्पण्यं विभवे सति । तेषां दैवा-
 भिशप्तानां सलिलादग्निरुत्थितः ॥ १४ ॥ यस्य दान-
 विहीनस्य धनान्यायान्ति यान्ति किम् । आरण्यकृ-
 सुमानीव निरर्थास्तस्य संपदः ॥ १५ ॥ त्यागो गुणो
 गुणशतादधिको मतो मे विद्या विभूषयति तं यदि किं
 ब्रवीमि । शौर्यं हि नाम यदि तत्र नमोऽस्तु तस्मै तत्र
 त्रयं न च मदोऽस्ति विचित्रमेतत् ॥ १६ ॥ अगाधे-
 नापि किं तेन तोयेन लवणाम्बुधेः । जानुमात्रं वरं वा-
 रि तृष्णाछेदकरं नृणाम् ॥ १७ ॥ द्वाविमौ पुत्रौ रा-
 जन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः । प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरि-
 द्रश्च प्रदानवान् ॥ १८ ॥ न्यायागतस्य द्रव्यस्य वा-

द्वयौ द्वावतिक्रमौ । अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रति-
 पादनम् ॥ १९ ॥ द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बध्वा दृढां
 शिलाम् । धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ २० ॥
 मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म
 कृत्वा । ददात्यमित्रेष्वपि याचितः संस्तमात्मवन्तं प्रज-
 हत्यनर्थाः ॥ २१ ॥ अष्टो गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च
 कौल्यं च दमः श्रुतं च । पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं
 यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ २२ ॥ गोदुग्धं वाटिकापुष्पं
 विद्या कूपोदकं धनम् । दानाद्धिवर्द्धते नित्यमदाना-
 च्च विनश्यति ॥ २३ ॥ अन्नाद्बलं च तेजश्च प्राणिनां
 वर्द्धते सदा । अन्नदानमतो हेतोः श्रेष्ठमाह प्रजापतिः
 ॥ २४ ॥ पानीयं परमं दानं दानानां मनुरब्रवीत् । त-
 स्मात्कूपांश्च वापीश्च तडागानि च खानयेत् ॥ २५ ॥
 न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं हि तथा प्रधान-
 म् । यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्र-
 दानम् ॥ २६ ॥ जलाशयाश्च वृक्षाश्च विश्रामगृहम-
 ध्वनि । सेतुः प्रतिष्ठितो येन तेन सर्वं वशीकृतम्

॥ २७ ॥ वारिदस्त्वप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमत्रदः । ति-
 लदश्च प्रजामिष्टादीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ २८ ॥ भूमिदो
 भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः । गृहदोऽश्याणि वे-
 श्मानि रूप्यदो रूप्यमुत्तमम् ॥ २९ ॥ वासोदश्चन्द्र-
 सालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः । अनडुहः श्रियं पुष्टं
 गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ ३० ॥ यानशय्याप्रदो भार्या-
 मैश्वर्यमभयप्रदः । धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो
 ब्रह्मसाष्टिताम् ॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं-
 विशिष्यते । वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्जनसर्पिषाम्
 ॥ ३२ ॥ अन्नदानं परं दानं विद्यादानमतःपरम् । अ-
 न्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवं तु विद्यया ॥ ३३ ॥ देयं
 भेषजमार्तस्य परिश्रान्तस्य चासनम् । तृपितस्य च पा-
 नीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ३४ ॥ स्थितो मृत्युमु-
 खे चाहं क्षणमायुर्ममास्ति न । इति मत्वा दानधर्मो
 यथेष्टौ तु समाचरेत् ॥ ३५ ॥ येन केन प्रकारेण यस्य
 कस्यापि देहिनः । संतोषं जनयेत् प्राज्ञस्तदेवेश्वर-
 पूजनम् ॥ ३६ ॥ दानं प्रियवाक्साहितं ज्ञानमगर्वं क्ष-

मान्वितं शौर्यम् । वित्तं दानसमेतं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम्
 ॥ ३७ ॥ अर्थाः पादरजःसमा गिरिनदीवेगोपमं यौ-
 वनं आयुष्यं जलविन्दुलोलचपलं फेनोपमं जीवनम् ।
 दानं यो न करोति निश्चलमतिर्भोगं न भुङ्क्ते च यः
 पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः शोकाग्निना दह्यते ॥ ३८ ॥
 सार्थः प्रसवतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः । आतुर-
 स्य भिषद्भिन्नं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ३९ ॥ विद्य-
 माने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः । पश्चान्नास्तीति यो
 ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ४० ॥ पात्रे दानं स्वल्प-
 मपि काले दत्तं युधिष्ठिर । मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्या-
 नन्तफलं स्मृतम् ॥ ४१ ॥ विप्रेभ्यः साधु दानं रिपु-
 जनसुहृदांचोपकारान्कुरुत्वं सौजन्यं बन्धुवर्गे निजहि-
 तमुचितं स्वामिकार्यं यथार्थम् । श्रोत्रे ते तथ्यमेतत्क-
 थयति सततं लेखनी भाग्यशालिन्नोच्चेन्नष्टेऽधिकारे मम
 मुखसदृशं तावकास्यं भवेद्धि ॥ ४२ ॥ न सीदन्नपि
 धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् । अघार्मिकाणां पापाना-
 माशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ ४३ ॥ अघार्मिको नरो यो

हि यस्य चाप्यनृतं धनम् । हिंसास्तश्च यो नित्यं नेहा-
 सौ सुखमेधते ॥ ४४ ॥ नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः
 फलति गौरिव । शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्त-
 ति ॥ ४५ ॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नमृषु ।
 न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ ४६ ॥
 अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति । ततः सप-
 ताञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४७ ॥ दिवमेनैव
 तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् । अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन
 वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ४८ ॥ पूर्वं वयसि तत्कुर्याद्येन
 वृद्धः सुखं वसेत् । यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं
 वसेत् ॥ ४९ ॥ न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं ज-
 ह्याज्जीवितस्यापि हेतोः । नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनि-
 त्ये जीवो नित्यो हेतुरस्यं त्वनित्यः ॥ ५० ॥

स्त्रीधर्माः ८

भर्ता हि परमं नार्या भूपणं भूपणैर्विना । एषा वि-

१ जीवत्वस्य हेतुरविद्या ।

रहिता तेन शोभनाऽपि न शोभते ॥ १ ॥ न सा स्त्री-
त्यभिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति । तुष्टे भर्तरि
नारीणां तुष्टः स्यात्परमेश्वरः ॥ २ ॥ न कामेषु न भो-
गेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा । स्पृहा यस्या यथा पत्यौ
सा नारी धर्मभागिनी ॥ ३ ॥ भर्ता देवो गुरुर्भर्ता ध-
र्मतीर्थव्रतानि च । तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं भ-
जेत्सती ॥ ४ ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु भार्या पुंसः सहा-
यिनी । विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिणी ॥ ५ ॥
तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च । नास्ति
भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ६ ॥ नास्ति
भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः । नास्ति भा-
र्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ ७ ॥ अर्द्धं भार्या
मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा । असहायस्य लोकेऽ-
स्मिन् लोक्यान्नासहायिनी ॥ ८ ॥ कान्तारेष्वपि वि-
श्रामो जनस्य गृहिणी मता । यः सदारः स विश्वास्य-
स्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥ ९ ॥ अनुकूलां विमलाङ्गीं
कुञ्ज्यां कुशलां सुशीलसंपन्नान् । एतादृशीं सुभार्यां

पुरुषः पुण्योदयाल्लभते ॥ १० ॥ नास्ति यज्ञं स्त्रियः
 किञ्चिन्न व्रतं नोपवासकम् । या हि भर्तुश्च शुश्रूषा
 तथा स्वर्गं जयत्यसौ ॥ ११ ॥ शुचि भूमिगतं तोयं
 शुचिर्नारी पतिव्रता । शुचिः क्षेमकरो राजा संतोषी
 ब्राह्मणः शुचिः ॥ १२ ॥ पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च
 विरहोऽटनम् । स्वप्नमन्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि
 षट् ॥ १३ ॥ मण्डनं वर्जयेन्नित्यं तथा प्रोषितभर्तृका ।
 धारयेन्मङ्गलार्थानि किञ्चिदाभरणानि च । देवताराध-
 नपरा तिष्ठेद्भर्तृहिते रता ॥ १४ ॥ नास्ति भर्तृसमो
 नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखम् । विस्तृज्य धनसर्वस्वं
 भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥ १५ ॥ मितं ददाति हि पिता
 मितं भ्राता मितं सुतः । अमितस्य प्रदातारं भर्तारं
 का न पूजयेत् ॥ १६ ॥ क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजो-
 त्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका
 ॥ १७ ॥ सुस्वभावा सुवचना सुव्रता सुस्वदर्शना ।
 अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मवारिणी ॥ १८ ॥
 परुषाप्यपि चोक्ता या दृष्टा दुष्टेन चक्षुषा । सुप्रसन्न-

सुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥ १९ ॥ शुश्रूषां प-
 रिचर्या च करोत्यविमनाः सदा । सुप्रतीता विनीता
 च सा नारी धर्मभागिनी ॥ २० ॥ पतिर्हि देवो नारी-
 णां पतिर्वन्धुः पतिर्गतिः । पत्या समा गतिर्नास्ति दै-
 वतं वा यथापतिः ॥ २१ ॥ श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ जो-
 पन्ती सुगुणान्विता । मातापितृपरा नित्यं या नारी सा
 तपोधना ॥ २२ ॥ नेक्षेत्पतिं क्रूरदृष्ट्या श्रावयेन्नैव दुर्व-
 चः । नाप्रियं मनसा वाऽपि चरेत्पत्युः पतिव्रता ॥ २३ ॥
 कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु
 रम्भा । धर्मानुकूला क्षमया धरित्री पाङ्गुण्यमेतद्धि प-
 तिव्रतानाम् ॥ २४ ॥ न दानैः शुध्यते नारी नोर्पवा-
 सशतैरपि । न तीर्थसेवया तद्द्रव्यैः पादोदकैर्यथा
 ॥ २५ ॥ नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वा शुचिः ।
 यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोके महोदयः ॥ २६ ॥
 पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः । स्त्रियः
 श्रियो गृहस्योक्ता स्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ २७ ॥
 पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ॥ पूज्या भूप-

यितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ २८ ॥ शोचन्ति
 जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् । न शोचन्ति तु
 यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥ २९ ॥ तस्मादेताः सदा
 पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्का-
 रेपुत्सवेषु च ॥ ३० ॥ स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं त-
 द्रोचते कुलम् । तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रो-
 चते ॥ ३१ ॥ शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्विराचरितः स-
 दा । यद्धार्याः परिरक्षन्ति भर्तारो निर्बला अपि ॥ ३२ ॥
 अर्थस्य संग्रहे चैनां व्ययेचैव नियोजयेत् । शौचे ध-
 मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे ॥ ३३ ॥ यादृशं
 भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् । तस्मात्प्रजावि-
 शुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ३४ ॥ अन्योन्यस्याव्य-
 भिचारो भवेदामरणान्तिकः । एष धर्मः समासेन ज्ञेयः
 स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ३५ ॥ तथा नित्यं यतेयातां स्त्री-
 पुंसौ तु कृतक्रियौ । यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावि-
 तरेतरम् ॥ ३६ ॥ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च
 मानवः । तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहो-

दितः ॥ ३७ ॥ संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथै-
व च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
॥ ३८ ॥ उत्सवे लोकयात्रायां तीर्थेष्वन्यनिकेतने ।
न पत्नीं प्रेषयेत्प्राज्ञः पुत्रामात्यविवर्जिताम् ॥ ३९ ॥
सम्यग्धर्मार्थकामेषु दम्पतीभ्यामहर्निशम् । एकचित्त-
तया भाव्यं समानव्रतवृत्तितः ॥ ४० ॥ पुरा कल्पे
कुमारीणां मौञ्जबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदा-
नां सावित्रीवचनं तथा ॥ ४१ ॥ साऽहं तस्मिन् कुले
जाता मर्तर्यसति मद्भिधे । विनीता मोक्षधर्मेषु चराम्ये-
का मुनिव्रतम् ॥ ४२ ॥

जीवितसाफल्यम्. ९

स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति । गुण
धर्मविहीनो यो निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ १ ॥ प्रत्यहं
प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः । किं नु मे पशुभिस्तुल्यं
किं नु सत्पुरुषैरिति ॥ २ ॥ सद्भिरेव सहासीतसद्भिः

कुर्वति संगतिम् । सद्विवादां मैत्रीं च नासद्भिः किञ्चि-
 दाचरेत् ॥ ३ ॥ परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि ।
 परोपकारजं पुण्यं न स्यात् क्रतुशतैरपि ॥ ४ ॥ धनानि
 जीवितं चैव प्रारथ्ये प्राज्ञ उत्सृजेत् । तन्निमित्तो वरं त्या-
 गो विनाशे नियते सति ॥ ५ ॥ रविश्चन्द्रो घना वृक्षाः
 नदी गावश्च सज्जनाः । एते परोपकाराय युगे दैवेन नि-
 र्मिताः ॥ ६ ॥ वृणं चाहं वरं मन्ये नरादनुपकारिणः ।
 घासो भूत्वा पशून्पाति भीरून्पाति रणाङ्गणे ॥ ७ ॥
 आत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन्को न जीवति मानवः । परं
 परोपकारार्थं यो जीवति सं जीवति ॥ ८ ॥ परोपकार-
 शून्यस्य धिद्धनुष्यस्य जीवितम् । धन्यास्ते पशवो येषां
 चर्माप्युपकरिष्यति ॥ ९ ॥ एतद्धि जन्मसाफल्यं यद-
 नायत्तवृत्तिता ॥ येषराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के-
 मृताः ॥ १० ॥ दानं वित्तादृतं वाचः कीर्तिधर्मो तथा-
 युषः । परोपकरणं कायादसारात्सास्माहरेत् ॥ ११ ॥ वाणी
 रसवती यस्य भार्या पुत्रवती सती । लक्ष्मीर्दानवती
 यस्य सफलं तस्य जीवितम् ॥ १२ ॥ यस्मिन् जीवति

जीवन्ति बहवः स तु जीवति । काकोऽपि किं न कुरुते
 चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ १३ ॥ स जातो येन जातेन
 याति वंशः समुन्नतिम् । परिवर्तिनि संसारे मृतः कोवा
 न जायते ॥ १४ ॥ परोपकरणं येषां जागतिं हृदये सता
 म् । विपदश्चैव नश्यन्ति संपदः स्युः पदे पदे ॥ १५ ॥
 जीवितान्मरणं श्रेष्ठं परोपकृतिवर्जितात् । मरणं जीवितं
 मन्ये यत्परोपकृतिक्षमम् ॥ १६ ॥ यस्य जीवन्ति धर्मेण
 पुत्रा मित्राणि बान्धवाः ॥ सफलं जीवितं तस्य नात्मा-
 र्थे को हि जीवति ॥ १७ ॥ यस्य मित्राणि मित्राणि श-
 त्रवः शत्रव स्तथा । अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स
 च जीवति ॥ १८ ॥ दानोप भोगरहिता दिवसा यस्य
 यान्ति वै । स लोहकारमस्रेव श्वसन्नपि नजीवति ॥१९॥
 किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुमुदाव
 बोधनम् । स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं
 हि जीवितम् ॥२०॥ परोपकाराय फलान्ति वृक्षाः परोपका-
 राय वहन्ति नद्यः । परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपका
 रार्थमिदं शरीरम् ॥ २१ ॥ जीवितं तदपि जीवितमध्ये

गण्यते सुकृतिभिः किमु पुंसाम् । ज्ञानविक्रमकलाकुञ्ज-
 लजात्यागभोगरहितं विफलं यत् ॥ २२ ॥ पिबन्ति
 नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न स्वादन्ति फलानि वृक्षाः
 । नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः परोपकाराय सतां
 विभूतयः ॥ २३ ॥ रत्नाकरः किं कुरुते हि रत्नैर्विन्ध्याच-
 लः किं करिभिः करोति । श्रीखण्डस्रण्डैर्मलयाचलः किं
 परोपकाराय सतां विभूतयः ॥ २४ ॥ भवन्ति नम्रास्त-
 रवः फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः । अनुद्धता
 सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभावणैपपरोपकारिणाम् ॥ २५ ॥
 श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेनदानेन पाणिर्नतु कङ्कणेन ।
 विभाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारेण न चन्दनेन
 ॥ २६ ॥ पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति चन्द्रो विका-
 सयति कैरवचक्रवालम् । नाम्यर्थितो जलधरोऽपि जलं
 ददाति सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥ २७ ॥
 यो नात्मजे न च गुणै न च भृत्यवर्गे दीने दयां न कुरुते
 न च बन्धुवर्गे । किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके
 काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते ॥ २८ ॥

ऐक्यप्रसंशा. १०

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिकां । तृणै-
 गुणत्वमापनैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ १ ॥ बहूनां चैव
 सत्वानां समवायो रिपुंजयः । वर्षधाराधरो मेघस्तृणै-
 रपि निवार्यते ॥ २ ॥ संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैर-
 ल्पकैरपि । तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः
 ॥ ३ ॥ पृथिव्यप्तेजसां सङ्घो दृष्टः कार्यस्य साधकः ।
 भिन्नास्तदणवः सर्वे न शक्तास्तस्यसिद्धये ॥ ४ ॥ एक-
 स्मिन्पक्षिणी काके यदा विज्ञायते विपद् । ते काक
 मिलिताः सन्तो यतन्ते तन्निवृत्तये ॥ ५ ॥ वानराणां
 तथा दृष्टाह्यन्योन्यस्य सहायता । मनुष्यैरपि कर्तव्या
 न विरोधः कदाचन ॥ ६ ॥ महानप्येकजो वृक्षो बल-
 वान्सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्य एव वातेन शक्यो धर्षयितुं
 क्षणात् ॥ ७ ॥ एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि समन्वि-
 तम् । शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम्
 ॥ ८ ॥ अथ ये संहता वृक्षाः सङ्घशः सुप्रतिष्ठिताः ।
 तेहि शीघ्रतमान्वातान् सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ९ ॥

अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यार्थाश्रयेण च । ज्ञातयः
 संप्रवर्द्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ १० ॥ ये वै भेदन-
 शीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः । ये पापा इति
 विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ ११ ॥ जायापत्योश्च
 पित्रोश्च भ्रात्रोश्च स्वामिश्रुत्ययोः । भगिन्योर्मित्रयोर्भेदं
 न कुर्याद्दुरुशिष्ययोः ॥ १२ ॥ यो ज्ञातिमनुगृह्णाति
 दरिद्रं दीनमातुरम् । स पुत्रपशुभिर्दृष्टिं श्रेयश्चानन्त्य-
 मश्नुते ॥ १३ ॥ ज्ञातयोवर्द्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यान्मनः
 शुभम् । कुञ्जवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥
 ॥ १४ ॥ श्रेयसा योक्ष्यसे राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्कि-
 याम् । विगुणा अपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १५ ॥
 संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् । ज्ञातिभिः सह
 कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६ ॥ ज्ञातयस्तारय-
 न्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च । सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता
 मज्जयन्ति च ॥ १७ ॥ यत्रात्पीयो जना नास्ति भेद-
 स्तत्र न विद्यते । कुठारे दण्डनिर्भुक्ते भिद्यन्ते तरवः
 कथम् ॥ १८ ॥ कुठारमालिकां दृष्ट्वा कम्पिताः सकला

ब्रुमाः । वृद्धस्तरुखाचेदं स्वजातिर्नैव दृश्यते ॥ १९ ॥
 ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना । सुखानि
 सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २० ॥ न वै भिन्ना
 जातु चरन्ति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
 न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै भिन्नाः प्रशमं
 रोचयन्ति ॥ २१ ॥

गुरुमहिमा. ११

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते
 कथिताह्वर्याः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ १ ॥ यः पृष्ट्वा
 कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान्स्वहितान्गुरुन् । न तस्य जायते
 विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ॥ २ ॥ अज्ञानतिमिरा-
 न्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै
 श्रीगुरुवे नमः ॥ ३ ॥ प्रष्टव्या गुरवो नित्यं ज्ञातमर्थ-
 मपि स्वयम् । स तैर्निश्चयमानीतो ददाति परमं सुखम्
 ॥ ४ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उप-
 देक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ५ ॥ बुद्ध्या

भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् । गुरुशुश्रूपया ज्ञानं
 शान्तिं योगेन विन्दति ॥ ६ ॥ यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जा-
 यते परमेश्वरात् । तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रं वाऽपि
 नो लभेत् ॥ ७ ॥ योऽधीतविद्यः सकलः स सर्वपां
 गुरुर्भवेत् । न च जात्याऽनधीतो हि गुरुर्भवितुमर्हति ॥
 ॥ ८ ॥ अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
 अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ ९ ॥
 य आवृणोत्यवितथं ब्राह्मणः श्रवणाबुधौ । स माता स
 पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत् कदाचन ॥ १० ॥ नोदाहरे-
 दस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत
 गतिभाषितचेष्टितम् ॥ ११ ॥ उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीया-
 न्ब्रह्मदः पिता । ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च
 शाश्वतम् ॥ १२ ॥ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बं-
 धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्
 ॥ १३ ॥ न तेन वृद्धो भवति येनास्य दलितं शिरः ।
 यो वै युवाऽव्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १४ ॥
 गुरोर्धत्र परीवादे निन्दा वाऽपि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधा

तव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ १५ ॥ परीवादात्स्वरो
 भवति श्वा वै भवति निन्दकः । परिभोक्ता कृमिर्भ-
 वति कीटो भवति मत्सरी ॥ १६ ॥ यावदायुस्त्रयो
 वन्द्या वेदान्तो गुरुराश्वरः । आदौ ज्ञानप्रसिद्धयर्थं कृत-
 घ्नत्वापनुत्तये ॥ १७ ॥ अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुत-
 स्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया
 तथा ॥१८॥ पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ । प्रजां
 ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुश्च्यते ॥ १९ ॥ विद्या-
 भ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः । अहिंसा
 गुरुसेवा च परंश्रेयस्करं मतम् ॥ २० ॥ परीक्ष्य लो-
 कान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदनायात्रास्त्यकृतः कृतेन ।
 तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं
 ब्रह्मनिष्ठम् ॥ २१ ॥

गुणप्रशंसा. १२

गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेऽपि वसतां सताम् । केत-
 कीगन्धमाघ्राय स्वयं गच्छन्ति पद्मपदाः ॥ १ ॥ यदि

सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् । नहिकस्तूरि
 कामोदः शपथेन निवार्यते ॥ २ ॥ गुणवज्जनसंसर्गाद्याति
 स्वल्पोऽपि गौरवम् । पुष्पमालाप्रसङ्गेन सूत्रं शिरसि धा-
 र्यते ॥ ३ ॥ शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यंतमन्तरम् ।
 शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ४ ॥
 गुणेष्वेव हि कर्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा । गुणयुक्तो
 दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः ॥ ५ ॥ गुणेषुक्रियतां यत्नः
 किमाटोपैः प्रयांजनम् । विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः
 क्षीरार्वावर्जिताः ॥ ६ ॥ गुणैर्गौरवमायाति नोच्चैरासनमा
 स्थितः । प्रासादशिखरस्थोपि काकः किं गरुडायते ॥ ७ ॥
 गुणैः सर्वज्ञकल्पोऽपि सीदत्येकोनिराश्रयः । अनर्घ्यमपि
 माणिक्यं हेमाश्रयमुपेक्षते ॥ ८ ॥ गुणेनस्पृष्टणीयः
 स्यान्न रूपेण यतो जनः । सौमन्ध्यवर्ज्यं नादेयं पुष्पं
 कान्तमपि क्वचिद् ॥ ९ ॥ गुणिनोऽपि हि सीदन्ति
 गुणग्राही न चेदिह । स गुणः पूर्णकुम्भोऽपि कूपं पृ-
 निमज्जति ॥ १० ॥ सर्वत्र गुणवानेव चकास्ति प्रथितो
 नरः । मणिमूर्त्ती गले बाहौ पादपीठेऽपि शोभते ॥ ११ ॥

न पुत्रत्वेन पूज्यन्ते गुणैराद्यते पदम् । खेर्व्यापारमाद-
 त्ते प्रदीपो न पुनः शशी ॥ १२ ॥ गुणिनि गुणज्ञो
 रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः । जल्लिरेति वना-
 त्पद्मं न दर्दुरस्त्वेकवासोऽपि ॥ १३ ॥ गुणा गुणज्ञेषु
 गुणीभवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः । सुस्वा-
 दुतोषाः प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः
 ॥ १४ ॥ गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निगुणावली बलं
 वेत्ति न वेत्ति निर्बलः । मधोर्गुणं वेत्ति पिकोन वाघसः
 करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ॥ १५ ॥

वाङ्माधुर्यप्रशंसा. १३

तास्तु वाचः सभायोग्या या चित्ताकर्षणक्षमाः ।
 स्वेषां परेषां विदुषां द्विषामविदुषामपि ॥ १ ॥ वाङ्-
 माधुर्यान्नान्यदस्ति प्रियत्वं वाक्पारुष्याच्चोपकारोऽपि
 नष्टः । किं तद्द्रव्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्द-
 भस्यापराधः ॥ २ ॥ धर्मो यशो नयो दाक्ष्यं मनोहारि
 सुभाषितम् । इत्यादि गुणरत्नानां संग्रही नावसीदति ॥

सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् । नहिकस्तूरि
 कामोदः शपथेन निवार्यते ॥ २ ॥ गुणवज्जनसंसर्गाद्याति
 स्वल्पोऽपि गौरवम् । पुष्पमालाप्रसङ्गेन सूत्रं शिरसि धा-
 र्यते ॥ ३ ॥ शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यंतमन्तरम् ।
 शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ४ ॥
 गुणेष्वेव हि कर्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा । गुणयुक्तो
 दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः ॥ ५ ॥ गुणेषुक्रियतां यत्नः
 किमाटोपैः प्रयाजनम् । विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः
 क्षीरविवर्जिताः ॥ ६ ॥ गुणैर्गौरवमायाति नोच्चैरासनमा
 स्थितः । प्रासादशिखरस्थोपि काकः किं गरुडायते ॥ ७ ॥
 गुणैः सर्वज्ञकल्पोऽपि सीदत्येकोनिराश्रयः । अनर्घ्यमपि
 माणिक्यं हेमाश्रयमुपेक्षते ॥ ८ ॥ गुणेनस्पृहणीयः
 स्यान्न रूपेण यतो जनः । सौगन्ध्यवर्ज्यं नादेयं पुष्पं
 कान्तमपि क्वचिद् ॥ ९ ॥ गुणिनोऽपि हि सीदन्ति
 गुणग्राही न चेदिह । स गुणः पूर्णकुम्भोऽपि कूप एव
 निमज्जति ॥ १० ॥ सर्वत्र गुणवानेव चकास्ति प्रथितो
 नरः । गणिर्मूर्ध्नी गले बाहौ पादपीठेऽपि शोभते ॥ ११ ॥

न पुत्रत्वेन पूज्यन्ते गुणैराद्यते पदम् । खेर्व्यापारमाद-
 क्षे प्रदीपो न पुनः शशी ॥ १२ ॥ गुणिनि गुणज्ञो
 रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः । अलिरेति वना-
 त्पद्मं न दर्दुरस्त्वेकवासोऽपि ॥ १३ ॥ गुणा गुणज्ञेषु
 गुणीभवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः । सुस्वा-
 दृतोषाः प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः
 ॥ १४ ॥ गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निगुणावली बलं
 वेत्ति न वेत्ति निर्वलः । मधोर्गुणं वेत्ति पिकोन वायसः
 करी च सिंहस्य बलं न मूपकः ॥ १५ ॥

वाङ्माधुर्यप्रशंसा. १३

तास्तु वाचः सभायोग्या या चिताकर्षणक्षमाः ।
 स्वेषां परेषां विदुषां द्विषामविदुषामपि ॥ १ ॥ वाङ्-
 माधुर्यान्नान्यदस्ति प्रियत्वं वाक्पारुष्याच्चोद्देशे
 नष्टः । किं तद्द्वयं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके नृ-
 भस्यापराधः ॥ २ ॥ धर्मो यशो नयो इत्येवमेव
 सुभाषितम् । इत्यादि गुणरत्नानां चोद्देशे ननु क्वचित् ।

॥ ३ ॥ न हीदृशं संवननं त्रिपुल्लोकेषु किञ्चन । दया
 मैत्रीच भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ ४ ॥ भार्या
 पुत्रोऽप्युद्विजेत कटुवाक्यात्प्रदण्डतः । पशवोऽपि वशं
 यान्ति दानैश्च मृदुभाषणैः ॥ ५ ॥ प्रियवाक्यप्रदानेन
 सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः । तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का
 दरिद्रता ॥ ६ ॥ लक्ष्मीर्वसति जिह्वाऽग्रे जिह्वाऽग्रे मि-
 त्रवान्धवाः । जिह्वाऽग्रे बन्धनं प्राप्तं जिह्वाऽग्रे मरणं
 ध्रुवम् ॥ ७ ॥ नारुन्तुदः स्यादात्तोऽपि नपरद्रोहकर्मभिः
 । ययाऽस्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ ८ ॥
 को हि भारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् । को
 विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ ९ ॥ यदी-
 च्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा । परापवादसस्येभ्यो
 गां चरन्तीं निवारय ॥ १० ॥ हृदि विद्ध इवात्यर्थं
 यया संतप्यते जनः । पीडितोऽपि हि मेधावी न तां
 वाचमुदीरयेत् ॥ ११ ॥ प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु
 द्विपत्सुवा । शिखीव केकां मधुरां वाचं ब्रूते जनप्रियः
 ॥ १२ ॥ भद्ररक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखाण्डिनः ।

हरन्ति न तथा वाचो यथा वाचो विपश्चिताम् ॥ १३ ॥
 कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या
 हिनस्ति । तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः
 सृष्ट्वा वाचमाहुः ॥ १४ ॥ तथ्यं पथ्यं सहेतु प्रियभि-
 तमृदुलं सारवहैन्यहीनं साभिप्रायं दुरापं सविनयमशठं
 चित्रमल्याक्षरं च । बह्वर्थं कोपशून्यं स्मितयुतघनदा-
 क्षिण्यसंदेहहीनं वाक्यं ब्रूयाद्रसज्ञः परिषदि समये सप्र-
 मे याप्रमेयम् ॥ १५ ॥ खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्वीयं
 मनः सर्वदा श्रुत्वाऽन्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुन-
 र्वाञ्छति । अज्ञाञ्ज्ञानवतोऽप्यनेन हिवशी कर्तुं समर्थो भवे
 त्कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः संग्रहः ॥ १६ ॥

मित्रप्रशंसा. १४

मित्रवान्साधयत्यर्थान् दुःसाध्यानपि वै यतः । तस्मा-
 न्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ १ ॥ आप-
 न्नाशाय विद्युधैः कर्तव्याः सुहृदोऽमलाः ॥ न तरत्या-
 पदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवर्जितः ॥ २ ॥ कराविव श-

रीरस्य नेत्रयोखि पक्ष्मणी । अविचार्यं प्रियं कुर्या-
 त्त्तन्मित्रं मित्रमुच्यते ॥ ३ ॥ यस्य मित्रेण संभाषा
 यस्य मित्रेण संस्थितिः । मित्रेण सह यो भुङ्क्ते ततो
 नास्तीह पुण्यवान् ॥ ४ ॥ शुचित्वं त्यागिता शौर्यं
 सामान्यं सुखदुःखयोः । दाक्षिण्यं चानुरक्तिश्च सत्य
 ता च सुहृद्गुणाः ॥ ५ ॥ स्वाभाविकं तु यन्मित्रं भा-
 ग्येनैवाभिजायते । तदकृत्रिमसौहार्दमापत्स्वपि न मु-
 ज्जति ॥ ६ ॥ न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चा-
 त्मनि । विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृच्छित्रे स्वभावजे
 ॥ ७ ॥ व्याधितस्यार्थहीनस्य देशान्तरगतस्य च । न-
 रस्य शोकदग्धस्य सुहृद्दर्शनं मौपधम् ॥ ८ ॥ शो-
 कारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् । केन रत्नमि-
 दं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ ९ ॥ परोक्षे कार्यहन्तारं
 प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् । वर्जयेत्तादृशं मित्रं विपकुम्भं
 पयो मुखम् ॥ १० ॥ अवलितेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसि-
 केषु च । तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ११ ॥
 धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्टुरा । मित्रा-

णां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ १२ ॥ माता
 मित्रं पिता चेति स्वभावात्रितयं हितम् । कार्यका-
 रणतश्चान्ये भवन्ति हितबुद्ध्यः ॥ १३ ॥ सुहृदां हित-
 कामानां यः शृणोति न भापितम् । विपत्संनिहिता
 तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥ १४ ॥ दीपनिर्वाणगन्धं
 च सुहृद्राक्यमरुन्धतीम् ॥ न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न
 पश्यन्ति गतायुषः ॥ १५ ॥ मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च
 विश्वासघातकः । ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्र
 दिवाकरौ ॥ १६ ॥ रहस्यभेदो याञ्चा च नैष्टुर्यंचल
 चित्तता । क्रोधो निःसत्यता श्लूतमेतन्मित्रस्य दूषण-
 म् ॥ १७ ॥ औरसं कृतसंबन्धं तथा वंशक्रमागतम् ।
 रक्षकं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ १८ ॥
 इच्छेच्चेद्विपुलां मैत्रीं त्रीणि तत्र न कारयेत् । वाग्वा-
 दमर्थसंबन्धं तत्पत्नीपरिभाषणम् ॥ १९ ॥ शीलं शौर्य-
 मनालस्यं पाण्डित्यं मित्रसंग्रहः । अचोरहरणीया-
 नि पञ्चैतान्यक्षयो निधिः ॥ २० ॥ सकृद्दुष्टं च मि-
 त्रं यः पुनः सन्धातुमिच्छति । स मृत्युमुपगृह्णाति

गर्भमश्वतरी यथा ॥ २१ ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न
 कश्चित्कस्यचिद्रिपुः । कारणेन हि जायन्ते मित्राणि
 रिपवस्तथा ॥ २२ ॥ कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढ-
 भक्तिकम् । जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि-
 चेष्यते ॥ २३ ॥ पापान्निवारयति योजयते हिताय
 गुह्यानि गूहति गुणान्प्रकटीकरोति । आपद्रतं च न
 जहाति ददाति काले सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति स-
 न्तः ॥ २४ ॥ क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः
 पुरा तेऽखिलाः क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा
 कृशानौ हुतः । गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मि-
 त्रापदं युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वी-
 दृशी ॥ २५ ॥ मुखं प्रसनं विमला च दृष्टिः कथाऽनु-
 रागो मधुरा च वाणी । स्नेहोऽधिकं संश्रमदर्शनं च स-
 दाऽनुरक्तस्य जनस्य लक्ष्म ॥ २६ ॥ अदृष्टिदानं कृत-
 पूर्वनाशनममाननं दुश्चरितानुकीर्तनम् । कथाप्रसङ्गे न च
 नाम विस्मृतिर्विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥
 यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो यद्गर्तुरेव हितमि-

च्छति तत्कलत्रम् । तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं
यदेतन्नयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ २८ ॥ आर-
म्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च प-
श्चात् । दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खल-
सजनानाम् ॥ २९ ॥ मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति गा-
वश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः । मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सु-
धीभिः समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ ३० ॥

उद्यमप्रशंसा. १५

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्व-
यि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ १ ॥ यो
यमर्थं प्रार्थयते यदर्थं घटतेऽपि च । अवश्यं तदवाप्नोति
न चेच्छान्तो निवर्तते ॥ २ ॥ केचिदज्ञानतो नष्टाः के-
चिन्नष्टाः प्रमादतः । केचिज्ज्ञानावलेपेन केचिन्नष्टैस्तु ना-
शिताः ॥ ३ ॥ चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रति-
क्रियाः । न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते बन्धिना गृहे ॥ ४ ॥
वरं दारिद्र्यमन्यापप्रभवाद्भिभवादिह । कृशताऽभिमता-

देहे पीनता न तु शोफतः ॥ ५ ॥ न कश्चिदपि जा-
 नाति किं कस्य श्वो भविष्यति । अतः श्वः करणीया-
 नि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥ ६ ॥ अनेन मर्त्यदेहेन य-
 ल्लोकद्वयशर्मदम् । विचिन्त्य तदनुष्ठेयं कर्म हेयं ततोऽ-
 न्यथा ॥ ७ ॥ उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः परा-
 क्रमः । पडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायवान् ॥ ८ ॥
 उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः । न हि
 सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ९ ॥ न दैव-
 मिति संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः । अनुद्यमेन कस्तै-
 लं तिलेभ्यः प्राप्नुमर्हति ॥ १० ॥ विहाय पौरुषं यो
 हि दैवमेवावलम्बते । प्रासादसिंहवत्तस्य मूर्ध्नि तिष्ठन्ति
 वायसः ॥ ११ ॥ पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति क-
 थ्यते । तस्मात्पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ १२ ॥
 प्राक्कर्मवशतः सर्वं भवत्येवेति निश्चितम् । तदोपदेशा
 व्यर्थाः स्युः कार्याकार्यप्रबोधकाः ॥ १३ ॥ धीमन्तो
 वन्द्यचरिता मन्यन्ते पौरुषं महत् । अशक्ताः पौरुषं
 कर्तुं स्त्रीषा दैवमुपासते ॥ १४ ॥ भोक्ता तृप्यति ना-

भोक्ता गन्ता गच्छति नागतिः । वक्ता वक्ति न चाव-
 का पौरुषं सफलं नृणाम् ॥ १५ ॥ शुभेन पुरुषार्थेन
 शुभमासाद्यते फलम् । अशुभेनाशुभं राम यथेच्छसि
 तथा कुरु ॥ १६ ॥ दैवमेवेह चेत्कर्तृ पुंसः किमिव
 चेष्टया । स्नानदानासनोच्चारान्दैवमेव करिष्यति ॥१७॥
 कालविद्धिर्विनिर्णीता यस्यास्ति चिरजीविता । स चे-
 जीवति संछिन्नशिरास्तदैवमुत्तमम् ॥ १८ ॥ कालवि-
 द्धिर्विनिर्णीतं षाण्डित्यं यस्य राघव । अनध्यापित ए-
 वासौ तज्ज्ञश्चैवमुत्तमम् ॥ १९ ॥ निपानमिव मण्डू-
 काः सरः पूर्णमिवाण्डजाः । सोद्योगं नरमायान्ति वि-
 वशाः सर्वसंपदः ॥ २० ॥ कामपि श्रियमासाद्य यस्त
 हृद्भ्रौ न चेष्टते । तस्यायतिषु न श्रेयो बीजभोजिकुट्ट-
 म्बवत् ॥ २१ ॥ आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो
 महान् रिपुः । नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नाव-
 सीदति ॥ २२ ॥ आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कार्यं व्यग्रा
 भवन्ति च । महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निरा-
 कुलाः ॥ २३ ॥ अलसस्य कुतो विद्या ह्यविद्यस्य कु-

तो धनम् । अधनस्य कुतो मित्रममित्रस्य कुतः सुख-
 म् ॥ २४ ॥ अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
 रक्षितं वर्धयेत्सम्यग्गृह्यं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ २५ ॥ दो-
 पभीतेरनारम्भस्तत्कापुरुषलक्षणम् । कैरजीर्णभयाद्वात-
 भोजनं परिहीयते ॥ २६ ॥ यस्य यस्य हि यो भाव-
 स्तेन तेन हितं नरम् । अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमा-
 त्मवशं नयेत् ॥ २७ ॥ यो न संचरते देशान्यो न से-
 वेत पण्डितान् । तस्य संकुचिता बुद्धिर्घृतविन्दुरिवा-
 म्भसि ॥ २८ ॥ यस्तु संचरते देशान्यस्तु सेवेत पण्डि-
 तान् । तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलविन्दुरिवाम्भसि
 ॥ २९ ॥ व्यापारान्तरमुत्सृज्य वीक्ष्यमाणो वधूमुख-
 म् । यो गृहेष्वेव निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ३० ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरया-
 त्राऽपि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥ ३१ ॥ उद्धरेदात्म-
 नाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु-
 रात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ३२ ॥ परान्नं परस्वन्नं च परश-
 य्या परस्त्रियः । परवेश्मनिवासश्च शक्रस्यापि श्रियं

हरेत् ॥ ३३ ॥ उच्छास्त्रितं शास्त्रितं चोष्णं रूपं
 द्विविधं स्मृतम् । उच्छास्त्रितमनर्थाय परमार्थाय
 शास्त्रितम् ॥ ३४ ॥ वीरः सुधीः सुविद्यश्च पुंरुपः
 पुरुषार्थवान् । तदन्ये पुरुषाकाराः पशवः पुच्छव-
 जिताः ॥ ३५ ॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च
 शुभस्य च । महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यम-
 श्रुते ॥ ३६ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं
 शयेत् । अवसीदेत्स दुर्वृद्धिरामो घट इवोदके ॥ ३७ ॥
 सिंहाः सत्पुरुषाश्चैव निजदर्पोपजीविनः । पराश्रयेण
 जीवन्ति कातराः शिशवः स्त्रियः ॥ ३८ ॥ विद्या वि-
 तर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया । यस्यैते षड्गु-
 णास्तस्य न साध्यमतिवर्तने- ॥ ३९ ॥ वश्येन्द्रियं जि-
 तात्मानं धृतदण्डं विकारिषु । परीक्ष्य कारिणं धीरम-
 त्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ४० ॥ यत्रोत्साहसमारम्भो यत्रा-
 लस्य विहीनता । नयविक्रमसंयोगस्तत्र श्रीरचला ध्रुव-
 म् ॥ ४१ ॥ निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुला-
 त्मनः । सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति

॥ ४२ ॥ विपमं समतां याति दूरमायाति चान्तिक-
 म् । सलिलं स्थलतामेति कार्यकाले महात्मनाम्
 ॥ ४३ ॥ नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । आ-
 मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ ४४ ॥
 आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः । कर्मा-
 ण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ४५ ॥ न त्वेवा-
 त्माऽवमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन । न ह्यात्मपरिभृतस्य
 भूतिर्भवति शोभना ॥ ४६ ॥ आवाल्यादलमभ्यस्तेः
 शास्त्रसत्सङ्गमादिभिः । गुणैः पुरुषयत्नेन सोऽर्थः संप्राप्यते
 हितः ॥ ४७ ॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनास-
 रित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ४८ ॥ पूर्व-
 जन्मजनितं पुराविदः कर्म देवमिति संप्रचक्षते । उद्यमेन
 तदुपार्जितं चिराद्देवमुद्यमवशं न तत्कथम् ॥ ४९ ॥
 उद्योगिनं पुरुषसिंहगुपेति लक्ष्मीर्देवं प्रधानमिति
 कापुरुषा वदन्ति । देवं विदाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्ने कृते यति न मिथ्यति कोऽत्र दोषः ॥ ५० ॥
 आरभ्यते न सल्लु विघ्न भयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नवि-

हता विरमन्ति मध्याः । विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्य-
 मानाः प्रारभ्य चोत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ ५१ ॥
 आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगता जन्मभूमिवात्सल्यम् । सं-
 तोषो भीरुत्वं पङ्ख्याघाता महत्त्वस्य ॥ ५२ ॥ अव्य-
 वसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनम् । प्रमदा
 पतिमिव वृद्धं नेच्छति लक्ष्मीरुपस्थातुम् ॥ ५३ ॥
 उत्साहसंपन्नमदीवसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।
 शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवास-
 हेतोः ॥ ५४ ॥ अर्थः सुखं कीर्तिरपीह माभूदनर्थ ए-
 वास्तु तथापि धीराः । निजप्रतिज्ञामधिरुह्यमाना महो-
 द्यमाः कर्म समारभन्ते ॥ ५५ ॥ कुचैलिनं दन्तमला-
 वधारिणं बह्वाशिनं नित्यकठोरभाषिणम् । सूर्योदयेचा-
 स्तमये च शायिनं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम्
 ॥ ५६ ॥ प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छ-
 ति चाप्रमत्तः । दुःखं च काले सहते महात्मा धुरन्ध-
 रस्तस्य विपद्दिनश्येत् ॥ ५७ ॥ सुखं च दुःखं च भवा-
 भवौ च लाभालाभौ भरणं जीवितं च । पर्यायशः

सर्वमेते स्पृशन्ति तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत्
 ॥ ५८ ॥ त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले धैर्यात्कदाचि-
 द्भ्रतिमाप्नुयात्सः । यथा समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे सांयात्रिको
 वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ५९ ॥ विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्ना-
 प्रोति मानवः सम्यक् । यावद्भ्रजति न भूमौ देशादेशा-
 न्तरं हृष्टः ॥ ६० ॥ देशान्तरेषु बहुविधभाषावेपादि-
 येन न ज्ञातम् । भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो
 व्यर्थम् ॥ ६१ ॥ यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्स्व-
 देशरागेण हि याति नाशम् । तातस्य कूपोऽयमिति
 ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ६२ ॥ गन्त-
 व्या राजसभा द्रष्टव्या राजवल्लभाः पुरुषाः । यद्यपि न
 भवत्यर्थो भवत्यनर्थप्रतीकारः ॥ ६३ ॥

उदारप्रशंसा. १६

कर्णस्त्वचं शिविर्मांसं जीव जीमूतवाहनः । ददौ
 दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥ १ ॥ युध्यन्ते
 पक्षिपशवः पठन्ति शुकसारिकाः । दातुं शक्नोति यो

वित्तं स शूरः स च पण्डितः ॥ २ ॥ रक्षन्ति कृपणाः
 पाणौ द्रव्यं प्राणमिवात्मनः । तदेव सन्तः सततमु-
 त्सृजन्ति यथा मलम् ॥ ३ ॥ याचितो यः प्रहृष्येत
 दत्त्वा च प्रीतिमान्भवेत् । तं दृष्ट्वाऽप्यथवा श्रुत्वा नरः
 पुण्यमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ अयं निजः परो वेत्ति गणना
 लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्
 ॥ ५ ॥ दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ।
 अदाता हि धनत्यागी धनं हित्वा हि गच्छति ॥ ६ ॥
 शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः । वक्ता दशस-
 हस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ ७ ॥ दाता नीचोऽपि
 सेव्यः स्यान्निष्फलो न महानपि । जलार्थी वारिधिं
 त्यक्त्वा पश्य कूपं निपेवते ॥ ८ ॥ दैवशादुत्पन्ने संति
 विभवे यस्य नास्ति भोगेच्छा । न च परलोकसमीहा
 स भवति धनपालको मूर्खः ॥ ९ ॥

सत्सङ्गप्रशंसा. १७

महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः । पद्मपत्र-

स्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ १ ॥ मलयाचल-
 गन्धेन त्विन्धनं चन्दनायते । तथा सज्जनसङ्गेन दुर्जनः
 सज्जनायते ॥ २ ॥ चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि च-
 न्द्रमाः । चन्द्रचन्दनयोर्मध्ये शीतला साधुसङ्गतिः ॥ ३ ॥
 करोति निर्मलाधारस्तुच्छस्यापि महर्षताम् । अम्बुनो
 विन्दुरल्पोऽपि शुक्तौ मुक्ताफलं भवेत् ॥ ४ ॥ हीयते
 हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात् । समैश्च समता-
 मेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ५ ॥ काचः काञ्चनसं-
 सर्गाद्धत्ते मारकतीर्द्युतीः । तथा सत्संनिधानेन मूर्खो
 याति प्रवीणताम् ॥ ६ ॥ यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण
 दीप्यते । तथा सत्संनिधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते
 ॥ ७ ॥ यदि सत्सङ्ग निरतो भविष्यसि भविष्यसि ।
 अथ दुर्जनसंसर्गे पतिष्यति पतिष्यति ॥ ८ ॥ सङ्गः स-
 र्वात्मना त्याज्यः स चेत्यक्तुं न शक्यते । स सद्भिः सह
 कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥ ९ ॥ क्षुद्रोऽपि तनुते
 तात तेजस्तेजस्वि सङ्गतः । अर्कसंपर्कतः पश्य दर्पणे
 दहनद्युतिम् ॥ १० ॥ सन्तः सदैव गन्तव्या यद्यप्युप-

दिशन्ति न । या हि स्वैरकथास्तेपामुपदेशा भव
 न्ति ताः ॥ ११ ॥ अनपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समद-
 शिनम् । अनुव्रजाम्यहं त्रितयं पूयेयेत्यंगिरेणुभिः ॥ १२ ॥
 यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं विभावसुम् । शीतं भयं
 तमोऽप्येति साधून्संसेवतस्तथा ॥ १३ ॥ निमज्ज्यो-
 न्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायनम् । सन्तो ब्रह्मविदः
 शान्ता नौर्दृढेवाप्सु मज्जताम् ॥ १४ ॥ सज्जनसङ्गो
 माभूद्यदि सङ्गो मास्तु तत्पुनः स्नेहः । स्नेहो यदि मा
 विरहो यदि विरहो मास्तु जीवितस्याशा ॥ १५ ॥ वं-
 शभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः । न हि
 तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥
 ॥ १६ ॥ सत्सङ्गाद्भवति हि साधुता खलानां साधूनां
 नहि खलसङ्गमात्खलत्वम् । आमोदं कुसुमभवं मृदेव
 धत्ते मृद्ग्रन्थं न हि कुसुमानि धारयन्ति ॥ १७ ॥ किं
 वा परेण बहुना परिजल्पितेन संसर्ग एव महतां म-
 हते फलाय । अम्भोनिधेस्तटरुहास्तरवोऽपि येन वे-
 लाजलोच्छलितरत्नकृतालवालाः ॥ १८ ॥ जाड्यं धि-

यो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं मानोव्रतिं दिशति पाप-
 मपाकरोति । चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं स-
 त्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ १९ ॥ दूरीक-
 रोति कुमतिं विमलीकरोति चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकी
 करोति । भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति सङ्गः सतां
 किमु न मङ्गलमातनोति ॥ २० ॥ कान्तारभूमिरुहमौ-
 लिनिवासशीलाः प्रायः पलायनपरा जनवीक्षणेन ।
 कूजन्ति तेऽपि हि शुकाः खलु रामनाम सङ्गः स्वभा-
 वपरिवर्तविधौ निदानम् ॥ २१ ॥ एके केचिद्यतिकर-
 गताः पात्रसंज्ञां लभन्ते गायन्त्यन्ये सरसमधुरवीण-
 या संप्रयुक्ताः । एके तेषां सह गतिवशाद्गुस्तरं तारय-
 न्ति केचित्तेषां ज्वलितहृदया रक्तमेवापिबन्ति ॥ २२ ॥
 संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते मु-
 क्ताहारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितंराजते । स्वात्यां
 सागरशुक्तिसंपुङ्गतं तज्जायते मौक्तिकं प्रायेणाधमम-
 ध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥ २३ ॥ रे जीव स-
 त्सङ्गमवाप्नुहि त्वमसत्प्रसङ्गं तरया विहाय । धन्यो-

ऽपि निन्दां लभते कुसङ्गात्सिन्दूरविन्दुर्विधवाललाटे
 ॥ २४ ॥ असारसंसारपयोब्धिमध्ये निमज्जतां स-
 द्भिरुदारवृत्तैः । महात्मभिः सङ्गतिरेव साध्या नान्यस्त-
 दुत्तारविधावुपायः ॥ २५ ॥ सुजनः सुजनेन सङ्गतः
 परिपुष्णाति मतिं शनैः शनैः । परिपुष्टमतिर्विवेकवा-
 ञ्छनकैर्हेयगुणं विमुञ्चति ॥ २६ ॥ महत्सेवाद्धारमा-
 हुर्विमुक्तेस्तमोद्धारं योषितां सङ्गिसङ्गम् । महान्तस्ते स-
 मचित्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥२७॥
 भाग्योदयेन बहुजन्मसमार्जितेन सत्सङ्गं च लभते पु-
 र्षो यदा वै । अज्ञानहेतुकृतमोहमदान्धकारनाशं वि-
 धाय हि तदोदयते विवेकः ॥ २८ ॥

असत्सङ्गनिन्दा. १८

असत्सङ्गाद्गुणज्ञोऽपि विषयासक्तमानसः । अकस्मा-
 त्प्रलयं याति गीतरक्तो यथा मृगः ॥ १ ॥ आहत्य र-
 क्ष्यमाणाऽपि यत्नेनान्तविरागिणी । असन्मैत्री च वे-
 श्या च श्रीश्च कस्य कदा स्थिरा ॥ २ ॥ अहो दुर्जन-

संसर्गान्मानहानिः पदे पदे । पावको लोहसङ्गेन मुद्र-
 रैरभिहन्यते ॥ ३ ॥ अणुरप्यसतां सङ्गः सदुणं हन्ति
 विस्तृतम् । गुणरूपान्तरं याति तक्रयोगाद्यथा पयः
 ॥ ४ ॥ दुर्वृत्तसङ्गतिरनर्थपरम्पराया हेतुः सतां भवति
 किं वचनीयमत्र । लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं
 प्राप्नोति बन्धनमसौ किल सिन्धुराजः ॥ ५ ॥

पण्डितप्रशंसा. १९

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिव-
 से दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १ ॥ नामा-
 प्यमभिवाञ्छति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् । आपत्स्व-
 पि न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २ ॥ निषेवते
 प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते । अनास्तिकः श्रद्-
 धान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ ३ ॥ क्रोधो हर्षश्च दर्पः
 श्च न्हीस्तम्भो मान्यमानिता । यमर्थान्नापकर्षन्ति स
 वै पण्डित उच्यते ॥ ४ ॥ यस्य कृत्यं न जानन्ति म-
 न्त्रं वा मन्त्रितं परे । कृतमेवास्य जानन्ति स वै पः

ण्डित उच्यते ॥ ५ ॥ यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीत-
 मुष्णं भयं रतिः । समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित
 उच्यते ॥ ६ ॥ निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति क-
 र्मणः । अबन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्य-
 ते ॥ ७ ॥ आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
 हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ ८ ॥ न
 हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते । गाङ्गो हृदइवा-
 क्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ९ ॥ प्रवृत्तवाक् चि-
 त्रकथं ऊहवान्प्रतिभानवान् । आशु ग्रन्थस्य वक्ता च
 यः स पण्डित उच्यते ॥ १० ॥ आत्मज्ञानं समारम्भ-
 स्तितिक्षा धर्मनित्यता । यमर्था नापकर्षन्ति स वै प-
 ण्डित उच्यते ॥ ११ ॥ अर्थं महान्तमासाद्य विद्या-
 मैश्वर्यमेव वा । विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उ-
 च्यते ॥ १२ ॥ कञ्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डि-
 तम् । पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निः श्रेयसं परम् ॥ १३ ॥
 किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिनः । अकुली-
 नोऽपि यो विद्वान्देवैरपि स पूज्यते ॥ १४ ॥ पण्डि-

ते हि गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः । तस्मान्मू-
 खैसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ १५ ॥ प्राज्ञो हि
 जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः । गुणवद्वाक्य-
 मादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ १६ ॥ यत्र विद्वज्जनो
 नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि । निरस्तपादपे देश एर-
 ण्डोपि द्रुमायते ॥ १७ ॥ विद्वानेव विजानाति विद्व-
 ज्जनपरिश्रमम् । न हि बन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रस-
 ववेदनाम् ॥ १८ ॥ स्वगृहे पूज्यते मूर्खः स्वग्रामे पू-
 ज्यते प्रभुः । स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते
 ॥ १९ ॥ विद्वत्तं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
 स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते ॥ २० ॥
 एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना । आल्हादितं
 कुलं सर्वं यथा चन्द्रेण शर्वरी ॥ २१ ॥ प्रियो मे यो
 भवेन्मूर्खः स पुराद्बहिरस्तु मे । कुम्भकारोऽपि यो वि-
 द्वान्स तिष्ठतु पुरे मम ॥ २२ ॥ सविद्यः पुरुषः श्रेष्ठो
 यत्र कुत्रापि तिष्ठति । तत्रैव भवति श्रीमान् पूजापात्रं
 च भूभुजाम् ॥ २३ ॥ सेनापत्यं च राज्यं च दण्डने-

तृत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति
 ॥ २४ ॥ पण्डितो हि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः ।
 वानरेण हतो राजा विप्रचैरेण रक्षितः ॥ २५ ॥ मा-
 तृवत्परदारांश्च परद्रव्याणि लोष्ठवत् । आत्मवत्सर्वभू-
 तानि यः पश्यति स पण्डितः ॥ २६ ॥ गुणवद्गुणव-
 द्वा कुर्वता कार्यमादौ परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डि-
 तन । अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवति हृदय-
 दाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ २७ ॥ न पण्डिताः सा-
 हसिका भवन्ति श्रुत्वाऽपि ते संतुलयन्ति तत्त्वम् । त-
 त्वं समादाय समाचरन्ति स्वार्थं प्रकुर्वन्ति परस्य चा-
 र्थम् ॥ २८ ॥ इभतुरगरथैः प्रयान्तु मूढा धनरहिता
 विबुधाः प्रयान्तु पद्भ्याम् । गिरिशिखरगताऽपि काक-
 पङ्क्ति पुलिनगतैर्नसमा हि राजहंसैः ॥ २९ ॥ क्षिप्रं
 विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न का-
 मात् । नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थं तत्प्रज्ञानं प्रथमं प-
 ण्डितस्य ॥ ३० ॥ वैद्यं पानरतं नटं कुपठिनं स्वा-
 ध्यायहीनं द्विजं योधं कापुरुषं हयं गतरथं मूर्खं परि-

ब्राजकम् । राजानं च कुमन्त्रिभिः परिवृतं देशं च
 सोपद्रवं भार्या यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति ते पण्डि-
 ताः ॥ ३१ ॥ विद्याविनयोपेतो हरति न चेतां सि क-
 स्य मनुजस्य । काञ्चनमणिसंयोगो नो जनयति कस्य
 लोचनानन्दम् ॥ ३२ ॥ विद्वत्कवयः कवयः केवलक-
 वयस्तु केवलं कपयः । कुलजाया सा जाया केवलजा-
 या तु केवलं माया ॥ ३३ ॥ यद्यपि भवति कुरूपो
 वस्त्रालङ्कारवेषपरिहीनः । सजनसभां प्रविष्टो राजति
 विद्याऽधिकः पुरुषः ॥ ३४ ॥ विद्याविलासमनसो धृ-
 तशीलशिक्षाः सत्यव्रता रहितमानमलापहाराः । सं-
 सारदुःखदलनेन सुभृषिता ये धन्या नरा विहितकर्म
 यरोपकाराः ॥ ३५ ॥ संपूर्णकुम्भो न करोति शब्द-
 मर्थो घटो घोषमुपैति नूनम् । विद्वान्कुलीनो न क-
 रोति गर्वं गुणैर्विहीना बहु जल्पयन्ति ॥ ३६ ॥ अभि-
 गतपरमार्थान्पण्डितान्मावमंस्थास्तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव
 तान्संरुणद्धि । अभिनवमदलेस्वाश्यामगण्डस्थलानां न
 भवति विसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ ३७ ॥

मूर्खनिन्दा. २०

वरं पर्वत दुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह । न मूर्खजन-
 संसर्गः सुरेन्द्रभुवनेष्वपि ॥ १ ॥ मूर्खा हि जल्पतां
 पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः । अशुभं वाक्यमादत्ते
 पुरीषमिव सूकरः ॥ २ ॥ मूर्खापि मूर्खं दृष्ट्वा च चन्दना-
 दपि शीतलः । यदि पश्यति विद्वांसं मन्यते पितृ-
 घातकम् ॥ ३ ॥ मूर्खचिन्हानि पठिति गर्वा दुर्वचनं
 मुखे । विरोधी च विपादी च कृत्याकृत्यं न मन्यते
 ॥ ४ ॥ उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
 पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विपवर्धनम् ॥ ५ ॥ मद्गो-
 पशमनं शास्त्रं स्वलानां कुरुते मद्गम् । चक्षुःप्रकाशकं
 तेज उलूकानामिवान्वयताम् ॥ ६ ॥ शोभते विदुषां म-
 ध्ये नैव निर्गुणमानसः । अन्तरे तमसां दीपः शोभते
 नार्कतेजसाम् ॥ ७ ॥ न्यायशास्त्रविनोदेन कालो ग-
 च्छति धीमताम् । व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कल-
 हेन वा ॥ ८ ॥ अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महाम-
 नाः । अर्थाश्चाकर्मणा प्रेषुर्भूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ९ ॥

अनाहृतः प्रविशति ह्यष्टो बहु भाषते । अविश्वस्ते
 विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ १० ॥ अमित्रं कुहते
 मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च । कर्म चारभते दुष्टं तमा-
 ह्मूढचेतसम् ॥ ११ ॥ परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः
 स्वयं तथा । यश्च कुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः
 ॥ १२ ॥ अजातमृतमूर्खोभ्यो मृताजातौ सुतौ वरम् ।
 यतस्तौ स्वरूपदुःखाय यावज्जीवंजडो दहेत् ॥ १३ ॥
 गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमाद्य
 स्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी भ-
 वति ॥ १४ ॥ अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते
 विशेषज्ञः । ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि तं नरं न रञ्ज-
 यति ॥ १५ ॥ येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं
 न शीलं न गुणो न धर्मः । ते मर्त्य लोके भुवि भार-
 भृता मानुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १६ ॥ मुक्ताफलैः
 किं मृगपक्षिणां च मिष्टान्नपानं किमु गर्दभानाम् ।
 अन्धस्य दीपो बविरस्य गीतं मूर्खस्य किं धर्मकथा-
 प्रसङ्गः ॥ १७ ॥ वरं दरिद्रः श्रुतिशास्त्रपारगो न चापि

मूर्खो बहुरत्नसंयुतः । सुलोचना जीर्णपटापि शोभते
 न नेत्रहीना कनकैरलंकृता ॥ १८ ॥ यदा किञ्चिज्ज्ञोहं
 द्विप इव मदान्धः समभवं तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवद्व-
 लिप्तं मम मनः । यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशाद-
 वगतं तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥
 ॥ १९ ॥ मूर्खत्वं सुलभं भजस्व कुमते मूर्खस्य चाष्टौ
 गुणाः निश्चिन्तो बहुभोजनोऽतिमुखरो रात्रिं दिवा स्व-
 प्रभाक् । कार्याकार्यविचारणान्धवधिरो मानापमाने
 समः प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मूर्खः सुखं जीवति
 ॥ २० ॥ मीमांसा पठिता न यैरुपनिषन्नेव श्रुता त-
 त्वतः श्रीमच्छङ्करभाष्यतो भगवती गीताऽप्यधीता न
 यैः । सिद्धान्तापगतं शिरोमणिमतं ज्ञात्वाऽपि किञ्चि-
 त्ततो भट्टाचार्यपदं गताः कथमहो लज्जां लभन्ते न ते
 ॥ २१ ॥ शक्यो वारयितुं जलेन द्रुतभुक् छत्रेण सू-
 र्यातिपो नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गो-
 गर्दभौ । व्याधिर्भेषजसंग्रहेश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विपं
 सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम्

मे मतिः । खलवाग्विशिखैस्तीक्ष्णैर्भिद्यन्ते न मनाग्रतः
 ॥ १४ ॥ स्वभावं नैव मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतोऽसताम् ।
 न त्यजन्ति रूतं मञ्जु काकसंपर्कतः पिकाः ॥ १५ ॥
 स्वगुणान्परदोषांश्च वक्तुं प्रार्थयितुं परान् । याचितारं
 निराकर्तुं सतां जिह्वा जडायते ॥ १६ ॥ पातितोऽपि
 कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः । प्रायेण साधुवृत्तिनामस्था
 यिन्यो विपत्तयः ॥ १७ ॥ अधमा धनमिच्छन्ति धन-
 मानौ हि मध्यमाः । उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि
 महतां धनम् ॥ १८ ॥ प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूताना-
 मपि ते तथा । आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साध-
 वः ॥ १९ ॥ वृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता
 । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ २० ॥
 बुद्धिविद्यावयः शीलधैर्यस्मृतिसमाधिभिः । वृद्धोपसेवि-
 नो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥ २१ ॥ सुमुखा सर्व
 भूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः । सेव्याः सन्मार्गवक्तारः
 पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ २२ ॥ कुसुमस्तवकस्येव द्वे वृत्ती-
 स्तो मनस्विनः । मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽ

थवा ॥ २३ ॥ अञ्जलिस्थानि पुष्पाणि वासयन्ति कर-
 द्वयम् । अहो सुमनसां वृत्तिवर्मिदक्षिणयोः समा ॥२४
 किमत्र चित्रं यत्सन्तः परानुग्रहतत्पराः । न हि स्वदेह-
 शैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ २५ ॥ धनिनोऽपिनिरु-
 न्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः । प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते
 महामहिमशालिनः ॥ २६ ॥ स्थिरा शैली गुणवतां
 खलबुद्ध्या न बाध्यते । रत्नदीपस्य हि शिखा वात्य-
 याऽपि न नाशयते ॥ २७ ॥ उदये सविता रक्तो रक्त-
 श्वास्तमये तथा ॥ संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरू-
 पता ॥ २८ ॥ विवेकः सह संपत्त्या विनयो विद्यया
 सह । प्रभुत्वं प्रश्रयोपेतं चिन्हमेतन्महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 स्वभावं न जहात्येव साधुरापद्रतोऽपि सन् । कष्टरः
 पावकस्पृष्टः सौरभं लभतेतराम् ॥ ३० ॥ यस्य जना न
 वदन्ति महत्त्वं नो समरे मरणंविजयं वा । न श्रुतदान-
 महाधनतां वा तस्य भवः कृमिकीटसमानः ॥ ३१ ॥
 इयमुन्नतसत्त्वशालिनां महतां काऽपि कठोरचित्तता ।
 उपकृत्यभवन्ति दूरतः परतः प्रत्युपकारशङ्कया ॥ ३२ ॥

आदिमध्यनिधनेषु सौहृदं सज्जने भवति नेतरे जने ।
 छेदतापननिर्षर्षताडनैर्नान्यभावमुपयाति काञ्चनम् ॥ ३३ ॥
 वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो वृभुक्षिता नैव तृणं
 चरन्ति । एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीचकर्माणि
 समाचरन्ति ॥ ३४ ॥ आक्रोशितोपि सुजनो न वदत्य-
 वाच्यं निष्पीडितो मधुरमुद्गमतिक्षुदण्डः । नीचो जनो
 गुणशतैरपि सेव्यमानो हास्येन तद्ददति यत्कलहेऽप्य-
 वाच्यम् ॥ ३५ ॥ तुङ्गात्मनां तुङ्गतराः समर्था मनोर-
 थात् पृग्यितुं न नीचाः । धराधरा एव धराधराणां निद्रा-
 घ्नदाहं शमितुं न नद्यः ॥ ३६ ॥ ये शान्तदान्ताः श्रुति-
 पूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः स्त्रीविषये निवृत्ताः । प्रतिग्रहे संकु-
 चिताभिहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥ ३७ ॥
 संपदि यस्य न हर्षो विपदि विपादो रणे च धीरत्वम् ।
 तंभुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ ३८ ॥
 अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाद्भ्यैः स्वदारपरितुष्टैः । पर-
 परिवादनिवृत्तैः क्वचित्क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥ ३९ ॥
 छिन्नोऽपि रोहति तरुश्चन्द्रः क्षीणोऽपि वर्धते लोके ।

इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते न ते विपदाः ॥ ४० ॥
वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः । करणं
परोपकरणं येषां केषां न ते वन्द्याः ॥ ४१ ॥ सुजनो
न याति विकृतिं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि । छे-
देऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ ४२ ॥
शरदि न वर्षति गर्जति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुर्वते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ४३ ॥
मूकः परापवादे परदारनिरीक्षणेऽप्यन्धः । पंगुः परधनहर-
णे स जयति लोकत्रये पुरुषः ॥ ४४ ॥ दानाय लक्ष्मीः सु-
कृताय विद्या चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय । परोपका-
राय वचांसि यस्य वन्द्यस्त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ४५ ॥
विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि
विक्रमः । यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्ध-
मिदं हि महात्मनाम् ॥ ४६ ॥ दाता न दापयति दा-
पयिता न दत्ते यो दानदापनपरो मधुरं न वक्ति ।
दानं च दापनमथो मधुरा च वाणी त्रीण्यप्यमूनि खलु
सत्पुरुषे वसन्ति ॥ ४७ ॥ केनाञ्जितानि नयनानि

मृगाङ्गनानां को वा करोति रुचिराङ्गरुहान्मयूरान् ।
 कश्चोत्पलेषु दलसंनिचयं करोति को वा करोति विन-
 यं कुलजेषु पुंसु ॥ ४८ ॥ नहि भवति वियोगः स्नेहवि-
 च्छेदेहेतुर्जगति गुणनिधीनां सज्जनानां कदाचित् ।
 घनतिमिरनिबद्धो दूरसंस्थेऽपि चन्द्रः किमु कुमुदवनानां
 प्रेमभङ्गं करोति ॥ ४९ ॥ मनसि वचसि काये पुण्य-
 पीयूषपूर्णास्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः । पर-
 गुणपरमाणून्पर्वतीकृत्यं नित्यं निजहृदि विकसन्तः
 सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ ५० ॥ घृष्टं घृष्टं पुनरपि
 पुनश्चन्दनं चारुगन्धं छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु-
 चैवेषुकाण्डम् । दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं
 कान्तवर्णं न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्त-
 मानाम् ॥ ५१ ॥ करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरु-
 पादप्रणयिता मुखे सत्या वाणी विजयिभुजयोर्वीर्य-
 मतुलम् । हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतैकव्रत-
 फलं विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ५२ ॥
 वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता विद्यायां

व्यसनं स्वयोपिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् । भक्तिर्ब्र-
ह्मणि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खलेष्वेते येषु वस-
न्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ५३ ॥ धर्मे
तत्परता मुखे मधुरता दाने समुत्साहिता मित्रेऽवञ्च-
कता गुरौ विनयता चित्तेऽतिगम्भीरता । आचारे शु-
चिता गुणे रसिकता शास्त्रेऽतिविज्ञानिता, रूपे सुन्दरता
हरौ भजनिता सत्स्वेव संदृश्यते ॥ ५४ ॥ गर्वं नोद्ग्रह-
ते न निन्दति परान्नो भाषते निष्ठुरं प्रोक्तं केनचिदप्रियं
च सहते क्रोधं च नालम्बते । श्रुत्वा वाक्यमलक्षणं
परकृतं संतिष्ठते मूकवद्दोषांश्छादयते स्वयं न कुरुते
ह्येतत्सतां लक्षणम् ॥ ५५ ॥ नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगु-
णकथनैः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः स्वार्थान्संपादयन्तो
विततबहुतरारम्भयत्नः परार्थे । क्षान्त्यैवाक्षेपरुक्षाक्षर-
सुखरमुखान्दुर्मुखान्दुःखयन्तः सन्तः साश्चर्यचर्याज-
गति बहुमताः कस्य नाभ्यर्थनीयाः ॥ ५६ ॥ अज्ञात-
गोत्रा विदितात्मतत्त्वा लोकस्य दृष्ट्या जडवद्विभा-
न्तः । चरन्ति भूतान्यनुकम्पमानाः सन्तो यदृच्छोप-

नतोपभोग्याः ॥ ५७ ॥ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था
 विश्वम्भरा पुण्यवती च तेन । अपारसच्चित्सुखभूम्य-
 नन्ते लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥ ५८ ॥ विद्या वि-
 वादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय । स्व-
 लस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय
 ॥ ५९ ॥ मद्रोः शृङ्गं सप्ततालप्रमाणं कल्याणाद्रिः सर्प-
 पस्थैकदेशः । विन्दुः सिन्धुः सिन्धुरप्येकविन्दु रब्धौ-
 लुब्धे साधुनीचोपकारे ॥ ६० ॥

दुर्जननिन्दा. २२

सद्भिः संबोध्यमानोऽपि दुरात्मा पापपूरुषः । घृष्यमा-
 ण इवाङ्गारो निर्मलत्वं न गच्छति ॥ १ ॥ स्वलः सर्पपमा-
 त्राणि परछिद्राणि पश्यति । आत्मनो विल्वमात्राणि प-
 श्यन्नपि न पश्यति ॥ २ ॥ मलिनैश्चैत्र सङ्गस्ते नीचैः काक-
 कुलैः पिक । श्रुतिदूषकनिर्हादैः श्लाघनीयस्तदा भवेः ॥ ३ ॥
 स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ॥ हसन्नपि चृपो
 हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ४ ॥ न विना परवादेन रमते

दुर्जनोजनः । काकः सर्वरसान् शुद्धे विनाऽमेध्यं न
 वृष्यति ॥ ५ ॥ दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलंकृतोऽपि
 सन् । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ६ ॥
 उपकारोऽपि नीचानामपकारो हि जायते । पयः पानं
 भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥ ७ ॥ दह्यमानाः सु-
 तीव्रेण नीचाः परथशोऽग्निना । अशक्तास्तत्पदं गन्तुं
 ततो निन्दां प्रकुर्वते ॥ ८ ॥ खलो न साधुतां याति
 सद्भिः संबोधितोऽपि सन् । सरित्पूरप्रपूर्णोऽपि क्षारो न
 मधुरायते ॥ ९ ॥ सर्पदुर्जनयोर्मध्ये वरं सर्पो न दुर्जनः ।
 सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥ १० ॥ दु-
 र्जनं प्रथमं वन्दे सज्जनं तदनन्तरम् । सुखप्रक्षालना-
 त्पूर्वं गुदप्रक्षालनं यथा ॥ ११ ॥ दुर्जनैरुच्यमानानि
 वचांसि मधुरायपि । अकालकुसुमानीव भयं संजन-
 यन्ति मे ॥ १२ ॥ दुर्जनो दोषमादत्ते दुर्गन्धमिव सू-
 करः । सज्जनश्च गुणग्राही हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ १३ ॥
 दुर्जनेन समं सख्यं प्रीतिं चापि न कारयेत् । उष्णो
 दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम् ॥ १४ ॥ दु-

र्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् । मधु तिष्ठति
 जिह्वाऽग्रे हृदि हालाहलं विषम् ॥ १५ ॥ वर्जनीयो
 मतिमता दुर्जनः सख्यवैरयोः । श्वा भवत्यपकाराय
 लिहन्नपि दशत्रपि ॥ १६ ॥ खलः सत्क्रियमाणोऽपि
 ददाति कलहं सताम् । दुग्धधौतोऽपि कियति वायसः
 कलहंसताम् ॥ १७ ॥ दुर्जनस्य विशिष्टत्वं परोपद्रव-
 कारणम् । व्याघ्रस्य चोपवासेन पारणं पशुमारणम्
 ॥ १८ ॥ अशक्ताः शक्तिमात्मीयां श्लाघन्ते खलु दुर्ज-
 नाः । ते भवन्त्युपहासाय महतामेव सन्निधौ ॥ १९ ॥
 अहो वत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् । येनापत्रपते
 साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ २० ॥ मनस्यन्यद्बचस्यन्य-
 कार्ये चान्यदुरात्मनाम् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं
 सदात्मनाम् ॥ २१ ॥ खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति
 सङ्गिषु । दशाननोऽहरत्सीतां बन्धनंच महोदधेः ॥ २२ ॥
 न देवाय न धर्माय न बन्धुभ्यो न चार्थिने । दुर्जन
 स्याजितं वित्तं भुज्यते राजतस्करैः ॥ २३ ॥ सुखं प-
 द्मदलाकारं वाचा चन्दनशीतला । हृदयं क्रोधसंयुक्तं

त्रिविधं धूर्तलक्षणम् ॥ २४ ॥ कापुरुषः कुक्करश्च भोज-
 नैकपरायणः । लालितः पार्श्वमायाति वारितो न च
 गच्छति ॥ २५ ॥ दुर्जनो दूषयत्येव सतां गुणगणं क्ष-
 णात् । मलिनीकुरुते धूमः सर्वथा विमलाम्बरम् ॥ २६ ॥
 खलानां कण्टकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया । उपान-
 न्मुखभङ्गो वा दूरतो वाऽपि वर्जनम् ॥ २७ ॥ दुर्जनः
 स्वस्वभावेन परकार्यं विनश्यति । नोदरतृप्तिमायाति
 मूषको वस्त्रभक्षकः ॥ २८ ॥ संत्यज्य सर्पवद्दोषान् गु-
 णान् गृह्णाति पण्डितः । दोषग्राही गुणत्यागी पल्लोलीव
 हि दुर्जनः ॥ २९ ॥ यस्मिन्वंशे समुत्पन्नस्तमेव निजचे-
 ष्टितैः । दूषयत्यचिरेणैव घुणकीट इवाधमः ॥ ३० ॥
 तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकाया विषं शिरः । वृश्चिकस्य
 विषं पुच्छे सर्वाङ्गे दुर्जनो विषम् ॥ ३१ ॥ शतं दद्यान्न
 विवदेदिति विज्ञस्य संमतम् । विना हेतु मपि द्रुन्द-
 मेतद्दुष्टस्य लक्षणम् ॥ ३२ ॥ सत्यं तपो ज्ञानमहिंसता
 च विद्वत्प्रणामं च सुशीलता च । एतानि यो धारयते
 स विद्वान्न केवलं यः पठते स विद्वान् ॥ ३३ ॥ शा-

स्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति सूखा यस्तु क्रियावान्पुरुषः स
 विद्वान् । सुचिन्तितं चौपधमातुराणां न नाममात्रेण
 करोत्यरोगम् ॥ ३४ ॥ विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः स्व-
 यमेव स्वहितं पृथग्जनः । यदुदीरितमप्यदः परैर्न वि-
 जानाति तदद्भुतं महत् ॥ ३५ ॥ विदुरेप्यदपायमात्मना
 परतः श्रद्दधतेऽथवा बुधाः । न परोपहितं च स्वतः
 प्रमिमीतेऽनुभवाद्दतेऽल्पधीः ॥ ३६ ॥ रविरपि न दहति
 तादृग्यादृक्संदहति वालुकानिकरः । अन्यस्माल्लब्धपदो
 नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ॥ ३७ ॥ त्यक्त्वाऽपि नि-
 जप्राणान् परहितविघ्नं खलः करोत्येव । कवले पतिता
 सद्यो वमयति खलु मक्षिकाऽन्नभोक्ताम् ॥ ३८ ॥ न-
 लिकागतमपि कुटिलं न भवति सरलं शुनः पुच्छम् ।
 तद्वत् खल जनहृदयं बोधितमपि नैव याति माधुर्यम्
 ॥ ३९ ॥ एते स्निग्धतमा इति मा मा क्षुद्रेषु यात वि-
 श्वासम् । सिद्धार्थानामेषां स्नेहोऽप्यश्रूणि पातयति ॥
 ॥ ४० ॥ गुणिनां गुणेषु सत्स्वपि पिशुनजनो दोषमा-

त्रमादत्ते । पुष्पफले विरागी क्रमेलंकः कण्टकौघमिव
 ॥ ४१ ॥ दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेऽपि नास्ति वि-
 श्वासः । पाणौ पयसा दग्धे तक्रं फूत्कृत्य वालकः पि-
 बति ॥ ४२ ॥ अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलानाम-
 तीव निपुणा धीः । तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रति-
 पद्यते दृष्टिः ॥ ४३ ॥ परवादे दशवदनः परन्ध्रनिरी-
 क्षणे सहस्राक्षः । सद्वृत्तवित्तहरणे बाहुसहस्रार्जुनः पिशु-
 नः ॥ ४४ ॥ शिरसि निहितोऽपि नित्यं यत्नादपि से-
 वितो बहुस्नेहैः । तरुणीकच इव नीचः कौटिल्यं नैव
 विजहाति ॥ ४५ ॥ मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोष-
 विहितवृत्तीनाम् । लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरि-
 णो जगति ॥ ४६ ॥ अर्थग्रहणे न तथा व्यययति कडु-
 कूजितैर्यथा पिशुनः । रुधिरदानादधिकं दुनोति कर्णे
 कणन्मशकः ॥ ४७ ॥ पिशुनत्वमेव विद्या परदूषणमेव
 भूषणं येषाम् । परदुःखमेव सौख्यं शिव शिव ते केन
 वेधसा सृष्टाः ॥ ४८ ॥ उपकारपरः स्वभावतः सततं

सर्वजनस्य सज्जनः । असतामनिशं तथाप्यहो गुरुहृद्रो-
 गकरी तदुन्नतिः ॥ ४९ ॥ अपि वेत्ति पङ्क्षराणि चेदु-
 पदेष्टुं शितिकण्ठमिच्छति । वसनाशनमात्रमस्ति चेद्द-
 नदादप्यतिरिच्यते खलः ॥ ५० ॥ विद्यया विमलयाऽ-
 प्यलंकृतो दुर्जनः सदासि मास्तु कश्चन । साक्षरा हि
 विपरीततां गताः केवलं जगति तेऽपि राक्षसाः ॥ ५१ ॥
 अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधने परयोपिति च स्पृहा ।
 सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरा-
 त्मनाम् ॥ ५२ ॥ तथाऽरिभिर्न व्यथते शिलीमुखैर्हतो
 दिगन्ते हृदयेन दूरतः । यथा खलानां कुधियां दुरुक्ति-
 भिर्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः ॥ ५३ ॥ एकः ख-
 लोऽपि यदि नाम भवेत्सभायां मोषीकरोति विदुषां
 निखिलप्रयासम् । एकाऽपि पूर्णमुदरं मधुरैः पदार्थैरालोड्य
 रेचयति हन्त न मक्षिका किम् ॥ ५४ ॥ संवर्धितोऽपि
 भुजगः पयसा न वश्यस्तत्पालकानपि निहन्ति बलेन
 सिंहः । दुष्टः परैरुपकृतस्तदनिष्टकारी विश्वासलेश इह
 नैव बुधैर्विधेयः ॥ ५५ ॥ प्राक् पादयोः पतति खादति

पृष्ठमांसं कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् । छिद्रं
 निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः सर्वं खलस्य चरितं मश-
 कः करोति ॥ ५६ ॥ ते वै सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वा-
 र्थं परित्यज्य ये सामान्यास्तु परोपकारनिरताः स्वार्था-
 विरोधेन ये । तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय
 निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
 महे ॥ ५७ ॥ नारीणां वचनेन कर्म कुरुते दीनं वचो
 भापते नालस्यं विजहाति तिग्मकिरणे प्रौढे समुत्तिष्ठति
 । किञ्चित्कापि न साहसं वितनुते देहे चिरंदूयते नो वा
 विन्दति पौरुषं कुपुरुषः कोऽप्येष निर्णीयताम् ॥ ५८ ॥
 कस्त्वं भद्र खलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते
 शार्दुलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः स्वाद्योऽहमित्याशया ।
 कस्मात्कष्टमिदं त्वया व्यवसितं मद्देहमांसाशिनः प्रत्यु-
 त्पन्नमृमांसभक्षणधियस्ते घ्नन्तुसर्वान्नरान् ॥ ५९ ॥

धनप्रशंसा. २३

ब्रह्मघ्नोऽपि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।

शशिना तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ १ ॥ धनं
 सञ्चय काकुत्स्थ धनमूलमिदं जगत् । अन्तरं नैव प-
 श्यामि निर्धनस्य मृतस्य च ॥ २ ॥ न नरस्य नरो
 दासो दासश्चार्थस्य भूपते । गौस्वं लाघवं वाऽपि धनार्थ-
 ननिबन्धनम् ॥ ३ ॥ वयोवृद्धास्तपोवृद्धा ये च वृद्धा
 बहुश्रुताः । सर्वे ते धनवृद्धानां द्वारि तिष्ठन्ति किंकराः
 ॥ ४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्ध-
 वाः । यस्यार्थाः स पुमाँलोके यस्यार्थाः स च पण्डितः
 ॥ ५ ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 अतोऽर्थाय यतेतैव सर्वदा यत्रमास्थितः ॥ ६ ॥ स्वामि-
 त्वं चैव दातृत्वं धनिकत्वं तपः फलम् । एनसः फलम-
 र्थित्वं दास्यत्वं च दरिद्रता ॥ ७ ॥ संसृतौ व्यवहाराय
 सारभूतं धनं स्मृतम् । अतो यतेत तत्प्राप्त्यै नरो ह्युपा-
 यसाहसैः ॥ ८ ॥ सुनिर्धनत्वं प्राप्येके मरणं भेजिरेजनाः ।
 ग्रामायैकेऽचलायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ ९ ॥ उन्माद-
 मके पुप्यन्ति यान्त्यन्ये द्विपतां वशम् । दास्यमेके च
 गच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ १० ॥ धनमाहुः परं धर्म

धने सर्वं प्रतिष्ठितम् । जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये
 त्वधना नराः ॥ ११ ॥ न हि तद्विद्यते किञ्चद्य दर्थेन
 न सिध्यति ॥ यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत्
 ॥ १२ ॥ इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
 स्वजनोऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते ॥ १३ ॥
 पूज्यते यदपूज्योऽपि यदगम्योऽपि गम्यते । वन्द्यते
 यदवन्द्योऽपि स प्रभावो धनस्य च ॥ १४ ॥
 अशनादिन्द्रियाणीव स्युः कार्याण्यखिलान्यपि । एत-
 स्मात्कारणाद्विक्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ १५ ॥ अस्ति या
 वत्तु सधनस्तावत्सर्वैस्तु सेव्यते । निर्धनस्त्यज्यते भार्या-
 पुत्राद्यैः सगुणोऽप्यतः ॥ १६ ॥ धनवान्बलवाँल्लोके, सर्वः
 सर्वत्र सर्वदा । प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥
 ॥ १७ ॥ नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्द-
 विभवस्य । घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सत-
 तम् ॥ १८ ॥ दुन्दुभिस्तु सुतरामचेतनस्तन्मुखादपि
 धनं धनं धनम् । इत्थमेव निनदः प्रवर्तते किं पुनर्जनः
 सचेतनः ॥ १९ ॥ दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं संरोचते

न दारिद्र्यम् । अल्पल्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्
 ॥ २० ॥ अहोचुकष्टं सततं प्रवासस्ततोऽतिकष्टः परगेह
 वासः । कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोऽतिकष्टा
 धनहीनता च ॥ २१ ॥ वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं द्रुमा
 लयः पत्रफलाम्बुभोजनम् । तृणानि शय्या वसनं च
 बल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ २२ ॥ यदा
 तु भाग्यक्षयपीडितां दशांनरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
 तदाऽस्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां चिराद्भुक्त्वाऽपि
 विरज्यते जनः ॥ २३ ॥ शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी
 सर्वाणि शास्त्राणि विदां करोति । अर्थं विना नैव यशश्च
 मानं प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ॥ २४ ॥ माता
 निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न संभाषते भृत्यः
 कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते । अर्थ
 प्रार्थनशङ्कया न कुरुते संभाषणं वै सुहृत् तस्माद्द्रव्यमु-
 पार्जय शृणु सखे द्रव्येण सर्वे वशाः ॥ २५ ॥ पद्मे
 मूढजने ददासि द्रविणं विद्वत्सु किं मत्सरो नाहं
 मत्सरिणी न चापि चपला नैवास्ति मूर्खे रतिः ।

मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि नितरां तत्कारणं श्रूयतां वि-
 द्वान्सर्वगुणेषु पूजिततनुर्मूर्खस्य नान्या गतिः ॥ २६ ॥
 त्यजेत्क्षुधार्तो महिलां सपुत्रां खादेत्क्षुधार्ता भुजगी स्व-
 मण्डम् । बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा-
 निष्करुणा भवन्ति ॥ २७ ॥ आलस्यं स्थिरतामुपैति
 भजते चापल्यमुद्योगितां मूकत्वं मितभाषितां वितनुते
 मौढ्यं भवेदार्यवम् । पात्रापात्रविचारणाविरहिता यच्छ-
 त्युदारात्मतां भातर्लक्ष्मी तव प्रसादवशतो दोषा अमी
 स्युर्गुणाः ॥ २८ ॥ मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विश्रमः
 सुबुद्धिर्वा । सर्वं प्रणश्यति समं वित्तहीनो यदा पुरुषः
 ॥ २९ ॥ यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः
 स श्रुतवान् गुणज्ञः । स एव वक्ता स च दर्शनीयः
 सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ ३० ॥ त्यजन्ति मित्राणि
 धनैर्विहीनं पुत्राश्च दाराश्च सहज्जनाश्च । तमर्थवन्तं
 पुनराश्रयन्ति ह्यर्थो हि लोके पुरुषस्य बन्धुः ॥ ३१ ॥
 धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति धनैरापदं मानवानि-
 स्तरन्ति । धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके धना-

न्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ ३२ ॥ बुभुक्षितैर्व्याकरणं
 न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते । न छन्द-
 सा कापि समुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवाश्रय निष्फला
 गुणाः ॥ ३३ ॥ हेतुप्रमाणयुक्तं वाक्यं न श्रूयते दरिद्र-
 स्य ॥ अप्यतिपरुपमसत्यं पूज्यं वाक्यं समृद्धस्य ॥ ३४ ॥
 शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म । न
 विराजन्ति हि सर्वे वित्तहीनस्य पुरुपस्य ॥ ३५ ॥
 वाणी दरिद्रस्य शुभा हिताऽपि ह्यर्थेन शब्देन च संप्र-
 युक्ता । न शोभते वित्तवतः समीपे भेरीनिनादोपहतेव
 वीणा ॥ ३६ ॥

धननिन्दा. २४

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु । मोहयन्ति
 च संपत्तौ कथमर्थाः सुखावहाः ॥ १ ॥ अर्थार्थी जीव-
 लोकोऽयं श्मशानमपि सेवते । जनितारमपि त्यक्त्वा
 निःस्वं गच्छन्ति दूरतः ॥ २ ॥ वरं हालाहलं पीतं सद्यः

प्राणहरं विषम् । न द्रष्टव्यं धनाढ्यस्य भ्रूभङ्गकुटिलं सु-
 खम् ॥ ३ ॥ धनं तावदसुलभं लब्धं कृच्छ्रेण रक्ष्यते ।
 लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतन्न चिन्तयेत् ॥ ४ ॥
 राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि । भयमर्थवतां
 नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ५ ॥ अर्थस्योपार्जने
 दुःखमर्जितस्यापि रक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखं वि-
 गर्थं दुःखभाजनम् ॥ ६ ॥ अविश्वासविधानाय महा-
 पातकहेतवे । पितृपुत्रविरोधाय हिरण्यायनमोऽस्तुते
 ॥ ७ ॥ बधिरयति कर्णविवरं वाचं मूकयति नयनम-
 न्धयति । विकृतयति गात्रयष्टिं संपद्रोगोऽयमद्भुतो राजन्
 ॥ ८ ॥ वरमसिधारा तरुतलवासो वरमिह भिक्षा वरमु-
 पवासः । वरमपि घोरे नरके पतनं न च धनगर्वितवा-
 न्धवशरणम् ॥ ९ ॥ तानीन्द्रियाण्यविकलानि मनस्त-
 देव सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव । अर्थोष्मणा विर-
 हितः पुरुषः स एव ह्यन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमे-
 तत् ॥ १० ॥ आपद्रतं हससि किं द्रविणान्ध मूढ
 लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् । एतान्प्र-

पश्यसि घटान् जलयन्त्रवक्त्रे रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥११॥ केचिद्धनं निदधते भुवि नोपभोगं कुर्वन्ति लोभवशगान विदन्ति केचिद् । अन्येन गोपितमथान्यजना हरन्ति तच्चेन्नदीपरिसरे जलमेव हन्तु ॥१२॥

गृहस्थाश्रमप्रशंसा. २५

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । शास्त्रविरसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ १ ॥ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ २ ॥ यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वआश्रमाः ॥ ३ ॥ यस्मात्रयोऽप्याश्रमिणो दानेनानेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ४ ॥ स संघार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता । सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ५ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः

॥ ६ ॥ सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः । गृह-
 स्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ॥ ७ ॥ यदि
 रामा यदि च रमा यदि तनयो विनयधीगुणोपेतः ।
 तनये तनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥ ८ ॥
 सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी
 सन्मित्रं सुधनं स्वयोपिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः ।
 आतिथ्यं विभुचिन्तनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे साधोः
 सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥ ९ ॥ मा-
 नुष्यं वरवंशजन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता सन्मित्र
 सुसुतः सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे । विद्वत्त्वं सु-
 जनत्वमिन्द्रियजयः सत्पात्रदाने रतिस्ते पुण्येन विना
 त्रयोदश गुणाः संसारिणां दुर्लभाः ॥ १० ॥

गृहस्थाश्रमनिन्दा. २६

यत्र नास्ति दधिमन्थनवोषो यत्र नो लघुलघूनि
 शिशूनि । यत्र नास्ति गुरुगौरवपूजा तानि किं वत गृ-
 हाणि वनानि ॥ १ ॥ विधिना खलु वञ्चिता वयं वित-

रीतुं वदवे न शक्नुमः । अपि भैक्ष्यमकिंचनत्वतो धि-
 गिदं जन्म निरर्थकं गतम् ॥ २ ॥ निःस्वो भवेद्यदि
 गृही निरयी स नूनं भोक्तुं न दातुमपि यः क्षमतेऽणु-
 मात्रम् । पूर्णोऽपि पूर्तिमभिमन्तुमशक्नुवन्यो मोहेन शं
 न मनुते खलु तत्र तत्र ॥ ३ ॥ क्रोशन्तः शिशवः स-
 वारि सदनं पङ्कावृतं चाङ्गणं शय्या दंशवती च रूक्षम-
 शनं धूमेन पूर्णं गृहम् । भार्या निष्ठुरभाषिणीं प्रभुरपि
 क्रोधेन पूर्णः सदा स्नानं शीतलवारिणा हि सततं धि-
 ग्धिगृहस्थाश्रमम् ॥ ४ ॥ तावद्विद्याऽनवद्या गुणगण-
 महिमा रूपसंपत्तिशौर्यं स्वस्थाने सर्वशोभा परगुणकथने
 वाक्पटुस्तावदेव । यावत्पाकाकुलाभिः स्वगृहयुवतिभिः
 प्रेषितापत्यवत्काङ्क्षेवावा नास्तितैलं न च लवणमपी-
 त्यादिवाचां प्रचारः ॥ ५ ॥

संतोषप्रशंसा. २७

सर्वत्रसंपदस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् । उपानद्रू-
 ढपादस्य ननु चर्मावृत्तैव भूः ॥ १ ॥ अकिञ्चनस्य दा-

न्तस्य शान्तस्य समचेतसः । सदा संतुष्टमनसः सर्वाः
 सुखमयाः दिशः ॥ २ ॥ आत्माधीनशरीराणां स्वपतां
 निद्रया स्वया । कदन्नमपि मर्यानाममृतत्वाय कल्पते
 ॥ ३ ॥ अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम् । अनु-
 त्सृज्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्वद् ॥ ४ ॥ यो मे
 गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान्प्रभुः । शेषवृत्तिवि-
 धानाय न वा सुप्तो न वा मृतः ॥ ५ ॥ सन्तोषामृत-
 वृत्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् । कुतस्तद्धनलुब्धाना-
 मितश्चेतश्च धावताम् ॥ ६ ॥ अप्रार्थितानि दुःखानि
 यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा यान्ति
 दैन्यमत्रातिरिच्यते ॥ ७ ॥ ते धन्याः पुण्यभाजस्ते
 तैस्तीर्णः छेशसागरः । जगरसंमोहजननी यैराशाशी-
 विपी जिता ॥ ८ ॥ न योजनशतं दूरं वाध्यमानस्य
 वृष्णया । सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः
 ॥ ९ ॥ वृत्त्यर्थं नातिचेष्टेत सा हि धात्रैव निर्मिता ।
 गर्भादुत्पतिते जन्तौ मातुः प्रसवतः स्तनौ ॥ १० ॥
 येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चि-

त्रिता येन स मे वृत्तिं विधास्यति ॥ ११ ॥ धमाथ
 यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता । प्रक्षालनाद्धि पङ्क-
 स्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १२ ॥ अधोऽधः पश्यतः
 कस्य, महिमा नोपचीयते । उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व
 एव दरिद्रति ॥ १३ ॥ विश्वम्भर भर त्वं मां विश्व-
 स्माद्वा वहिः कुरु । उभयोर्यद्यशक्तोऽमि त्यज विश्व-
 म्भराभिधाम् ॥ १४ ॥ सन्तोषं परमास्थाय सुस्वार्थी
 संयतो भवेत् । सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विप-
 र्ययः ॥ १५ ॥ आपदर्थं धनं रक्षेन्मदतां कुन आपदः ।
 कदाचित्कुपितो देवः संचितं चापि नश्यति ॥ १६ ॥
 सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते शृङ्गेःसृर्णैर्वन-
 गजा बलिनो भवन्ति । कन्दैः फलिर्मुनिगगः क्षपय-
 न्ति कालं सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥ १७ ॥
 वय मिह परितुष्टा बल्कलेस्त्वं च लक्ष्म्या मम इह परि-
 तोषो निर्विशेषो विशेषः । सहि भवति दरिद्रो यस्य
 तृष्णा विशाला मनमि च परितुष्टे कोऽर्थरान्को दरिद्रः
 ॥ १८ ॥ गन्वाश्यां नममत्किं मधुकरस्यकरा गतो

यूथिकांतां त्यक्त्वाऽऽशु गतः स चन्दनवनं, पश्चात्सरोजं
गतः । बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसौ मन्द-
धीः संतोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति सर्वो जनः ॥१९॥

तृष्णानिन्दा. २८

तृष्णां चेह परित्यज्य को दरिद्रः क ईश्वरः । तस्या-
श्वेत्प्रसरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम् ॥१॥ च्युता
दन्ताः सिताः केशा दृङ्गिरोधः पदे पदे । पातसज्जमि-
मं देहं तृष्णा साध्वी न मुञ्चति ॥ २ ॥ तृष्णे त्वमपि
तृष्णान्धा त्रिषु स्थानेषु वर्तसे । व्याधितेष्वनपत्येषु
जरापरिणतेषु च ॥ ३ ॥ अपि मेरूपमं प्राज्ञमपि
शूरमपिस्थिरम् । तृणी करोति तृष्णैका निमेषेण
नरोत्तमम् ॥ ४ ॥ आशा नाम मनुष्याणां काचि-
दाश्चर्यशृङ्खला । यया बद्धाः प्रधावन्ति मुक्तास्ति-
ष्ठन्ति पङ्कवत् ॥ ५ ॥ तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वम-
नुष्ठितम् । येनाज्ञाः पृष्ठतः कृत्वा नैराशयमविलम्बि-
तम् ॥ ६ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्य-

ति । हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ७ ॥
 तृणं ब्रह्मविदुः स्वर्गस्तृणं शूरस्य जीवितम् । जिताक्ष-
 स्य तृणं नारी निस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ ८ ॥ धनेषु
 जीवितव्येषु स्त्रीषु भोजनवृत्तिषु । अटप्ता मानवाः सर्वे
 याता यास्यन्ति यान्ति च ॥ ९ ॥ क्षुत्तृडाशाः कुड-
 म्बिन्यो मयि जीवति नान्यगाः । तासामाशा महा-
 साध्वी कदाचिन्मां न मुञ्चति ॥ १० ॥ यौवनं जरया
 ग्रस्तमारोग्यं, व्याधिभिर्हतम् ॥ जीवितं मृत्युरभ्येति
 तृष्णैका निरुपद्रवा ॥ ११ ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च
 दिव्यं महत्सुखम् ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोड-
 शीं कलाम् ॥ १२ ॥ सप्तद्वीपाधिपतयो नृपावैन्यग-
 दादयः । अर्थैः कामैर्गता नान्तं तृष्णाया इति शुश्रुमः
 ॥ १३ ॥ सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय वीर्यवा-
 न् । भिनत्ति वासनाजालं पञ्जरं केसरी यथा ॥ १४ ॥
 आशाया ये दासास्ते दासाः सर्वलोकस्य । आशा
 येषां दासी तेषां दासायते लोकः ॥ १५ ॥ यान्येवै-
 तानि दुःखानि दुर्जराण्युन्नतानि च । तृष्णावल्याः

फलानीह तानि दुःखानि राघव ॥ १६ ॥ यावतीयाव-
 ती जन्तोश्छोदेति यथा यथा । तावती तावती दुःख-
 बीजमुष्टिः प्ररोहति ॥ १७ ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं
 हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्य
 ब्रमुह्यति ॥ १८ ॥ हते भीष्मे हते, द्रोणे कर्णे चत्रिदिवं
 गते । आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्ड-
 वान् ॥ १९ ॥ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं
 सुखम् । यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्ग-
 ला ॥ २० ॥ उपकारः परो धर्मः परार्थं कर्म नैपुण-
 म् । पात्रे दानं परः कामः परो मोक्षो वितृष्णया
 ॥ २१ ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृ-
 हः । निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ २२ ॥
 वपुः कुब्जीभूतं गतिरपि तथा यष्टिशरणा विशीणा
 दन्तालिः श्रवणविकलं श्रोत्रयुगलम् । शिरः शुक्लं
 चक्षुस्तिमिरपटलैरावृतमहो मनो मे निर्लज्जं तदपि
 विपयेभ्यः स्पृहयति ॥ २३ ॥ खलोल्लापाः सोढाः क-
 थमपि तदाराधनतया निगृह्यान्तर्वाप्यं हसितमपि शू-

वदनाच्च बहिर्यान्ति प्राणा याञ्चाक्षरैः सह । ददामी-
 त्यक्षरैर्दातुः पुनः कर्णाद्विशन्ति हि ॥ ५ ॥ देहीति व-
 कुकामस्य यहुःस्वमुपजायते । दाता चेत्तद्विजानीयाद्-
 द्यास्त्वपिशितान्यपि ॥ ६ ॥ तीक्ष्णधारेण स्वप्नेन वरं
 जिह्वा द्विधाकृता । न तु मानं परित्यज्य देहि देहीति
 भाषितम् ॥ ७ ॥ पुरतः प्रेरयत्याशा लज्जा पृष्ठावलम्बि-
 नी । ततो लज्जाशयोर्मध्ये दोलायत्यर्थिनां मनः ॥ ८ ॥
 एकेन तिष्ठताऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता । दातृयाचकयो-
 र्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥ ९ ॥ न क्वचिच्च बहिर्यान्ति
 मानिनां प्रार्थनागिरः । यदि निर्यातुमिच्छन्ति तदा
 प्राणपुरःसराः ॥ १० ॥ मनस्वी म्रियते कामं कार्पण्यं
 न तु गच्छति । अपि निर्वाणमायाति नानलो याति
 शीतताम् ॥ ११ ॥ मनस्विनो न मन्यन्ते परतः प्राप्य
 जीवनम् । बलिभुग्भ्यो हि काकेभ्यः स्पृहयन्ति न को-
 किलाः ॥ १२ ॥ काक आहूयते काकान् याचको न तु
 याचकान् । काकयाचकयोर्मध्ये वरं काको न याचकः
 ॥ १३ ॥ तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ मामेवं याचयिष्यति ॥१४॥
गुरुतामुपयाति यन्मृतः पुरुषस्तद्विदितं मयाऽधुना ।
ननु लाघवहेतुरर्थिता न मृते तिष्ठति सा मनागपि ॥
॥ १५ ॥ कामं वनेषु हरिणास्तृणेन जीवन्त्ययत्नसुल-
भेन । धनिषु न दैन्यं विदधति ते किल पशवो वयं सु-
धियः ॥ १६ ॥ तन्मूलं गुरुतायास्तत्सौख्यं तद्यशस्तदौ-
र्जित्यम् । तत्सौभाग्यं पुंसां यदेतदप्रार्थनं नाम ॥ १७ ॥
अस्य दग्धोदरस्यार्थे किं न कुर्वन्ति पण्डिताः । वान-
रीमिव वाग्देवीं नर्तयन्ति गृहे गृहे ॥ १८ ॥ किमकारि
न कार्पण्यं कस्यालङ्घि न देहली । अस्य पापोदर-
स्यार्थे किमनाटि न नाटनम् ॥ १९ ॥ अहितहितवि-
चारशून्यबुद्धेः श्रुतिसमयेर्वद्भिस्तिरस्कृतस्य । उदर-
भरणमात्रकेवलेच्छोः पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः २०
अनुसरति करिकपोलं भ्रमरः श्रवणेन ताड्यमानोऽपि ।
गणयति न तिरस्कारं दानान्धविलोचनो नीचः ॥ २१ ॥
तावत्सर्वगुणालयः पटुमतिः साधुः सतां वल्लभः शूरः
सच्चरितः कलङ्करहितो मानी कृतज्ञः कविः । दक्षो

धर्मरतः सुशीलगुणवांस्तावत्प्रतिष्ठाऽन्वितो यावन्निष्ठुर-
 वज्रपातसदृशं देहीति नो भाषते ॥ २२ ॥ द्वारे द्वारे
 परेषामविरलमटति द्वारपालैः करालैर्दृष्टो योऽप्याह-
 तःसन् रणति गणयति स्वापमानं तु नैव । क्षन्तुं श-
 क्रोति नान्यं स्वसदृशमितरागारमप्याश्रयन्तं श्राम्यत्या-
 स्मोदरार्थं कथमहह शुना नो समो याचकः स्यात् ॥२३॥

मद्यपानादिदुर्व्यसननिन्दा. ३०

एकतश्चतुरो वेदा ब्रह्मचर्यं तथैकतः । एकतः सर्व-
 पापानि मद्यपानं तथैकतः ॥ १ ॥ मद्यपस्य कुतः सत्यं
 दया मांसाशिनः कुतः । कामिनश्च कुतो विद्या निर्ध-
 नस्य कुतः सुखम् ॥ २ ॥ अयुक्तं बहु भाषन्ते यत्र
 कुत्रापि शेरते । नग्ना विक्षिप्य गात्राणि बालका इव
 मद्यपाः ॥ ३ ॥ मत्तो हिनस्ति सर्वे मिथ्या प्रलपति
 हि विकलया बुद्ध्या । मातरमपि कामयते सावज्ञं
 मद्यपानमत्तः सन् ॥ ४ ॥ चित्ते भ्रान्तिर्जायते मद्य-
 पानाद्भ्रान्ते चित्ते पापचर्यामुपैति । पापं कृत्वा दुर्गतिं

यान्ति मूढास्तस्मान्मद्यं नैव पेयं न पेयम् ॥ ५ ॥
 दारिद्र्यशीलोऽपि नरस्तमाखुं नैव मुञ्चति । निवारि-
 तोऽपि मार्जारस्तमाखुं नैव मुञ्चति ॥ ६ ॥ न स्वादु
 नौषधमिदं न च वा सुगन्धि नाक्षिप्रियं किमपि शुष्क-
 तमाखुचूर्णम् । किं चाक्षिरोगजनकं च तदस्य भोगे
 वीजं नृणां नहि नहि व्यसनं विनाऽन्यत्र ॥ ७ ॥ न
 श्रियस्तत्र तिष्ठन्ति द्यूतं यत्र प्रवर्तते । न वृक्षजातय-
 स्तत्र विद्यन्ते यत्र पावकः ॥ ८ ॥ द्यूतमेतत्पुरा कल्पे
 दृष्टं वैरकरं नृणाम् । तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि
 बुद्धिमान् ॥ ९ ॥ वेश्याऽसौमदनज्वाला रूपेन्धनसमे-
 धिता । कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च
 ॥ १० ॥ कष्टं जीवति गणिका गणकोऽपि च राजसे-
 वको वैद्यः । दिवसे दिवसे मरणं परस्य यच्चित्तरञ्जनं
 वृत्तिः ॥ ११ ॥ एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
 र्विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वंसन्ति । तस्मान्नरेण
 कुलशीलसमन्वितेन वेश्याः श्मशानघटिका इव वर्ज-
 नीयाः ॥ १२ ॥ तपोव्रतयशोविद्याकुलीनत्वं दमोवयः ।

छिद्यन्ते वेश्यया सद्यः कुठारेण लता यथा ॥ १३ ॥
 बधो बन्धो धनभ्रंशस्तापः शोकः कुलक्षयः । आयासः
 कलहो मृत्युर्लभ्यन्ते पारदारिकैः ॥ १४ ॥ परदारा न
 गन्तव्या पुरुषेण विपश्चिता । यतो भवन्ति दुःखानि
 नृणां नास्त्यत्र संशयः ॥ १५ ॥ अतिदानाद्वलिर्बद्धो
 ह्यतिमानात्सुयोधनः । विनष्टो रावणो लौल्यादति स-
 र्वत्र वर्जयेत् ॥ १६ ॥ परदारा नगन्तव्याः सर्ववर्णेषु क-
 र्हिंचित् । नहीदृशमनायुष्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ १७ ॥
 मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नैकशय्यासनो भवेत् । बल-
 वान्निन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १८ ॥ स्वार्थी-
 नेऽपि कलत्रे नीचः परदारलम्पटो भवति । संपूर्णेऽपि
 तडागे काकःकुम्भोदकं पिवति ॥ १९ ॥ हरणं च पर-
 स्वानां परदाराऽभिमर्शनम् । सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो
 दोषाः क्षयावहाः ॥ २० ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं ना-
 शनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं
 त्यजेत् ॥ २१ ॥ अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः सन्धिं
 परदाराऽभिमर्शनम् । दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं न से-

वते यश्च सुखी सदैव ॥ २२ ॥ कुत्र विधेयो यत्नो वि-
 द्याऽभ्यासे-सदौषधे दाने । अवधीरणां क्व कार्या खल-
 परयोपित्परधनेषु ॥ २३ ॥ परिहरतं पराङ्गनानुर्पङ्गं वते यदि
 जीवितमस्ति बलभं वः । हर हर हरिणीदृशो निमित्तं
 दश दशकन्धरेमौलयो लुठन्ति ॥ २४ ॥ रहसि रचितं-
 मेतज्जारकर्मात्रं नीचैर्लशुनमिव सुभुक्तं याति लोके प्र-
 सिद्धिम् । तदिह सकलगर्ह्यं नैव विद्वान् विदध्यात् क्ष-
 णिकसुखकृते स्याद्यत्प्रतिष्ठार्थनाशः ॥ २५ ॥ रक्षःपति-
 र्जनकजाहरणेन वाली तारापहारविधिना स च कीच-
 कोऽपि । पाञ्चालिकाप्रमथनान्निधनं जगाम तस्मात्क-
 दाऽपि परदाररतिं न कुर्यात् ॥ २६ ॥ नहीदृशमनायु-
 ष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारो-
 पसेवनम् ॥ २७ ॥ व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं
 कष्टमुच्यते । व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्गात्त्यव्यसनी
 मृतः ॥ २८ ॥

राजप्रकरणम्. ३१

राजानं प्रथमं विन्देत्ततोभार्या ततो धनम् । राज-
 न्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ १ ॥
 धार्मिकं पालनपरं सम्यक्परपुरंजयम् । राजानमभिम-
 न्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ २ ॥ पर्जन्य इव भूता-
 नामाधारः पृथिवीपतिः । विकलेऽपि हि पर्जन्ये जी-
 व्यते न तु भूपतौ ॥ ३ ॥ सदाऽनुरक्तप्रकृतिः प्रजापा-
 लनतरपरः । विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते
 ॥ ४ ॥ सर्वदेवमयो राजा मनुना संप्रकीर्तितः । तस्मा-
 त्तमेव सेवेत न व्यलीकेन कर्हिचिद् ॥ ५ ॥ सर्व-
 देवमयस्यापि विशेषो भूपतेरयम् । शुभाशुभफलं सद्यो
 नृपाद्देवाद्भवान्तरे ॥ ६ ॥ बालोऽपि नावमन्तव्यो
 मनुष्य इति भूमिपः । महती देवता ह्येषा नररूपेण
 तिष्ठति ॥ ७ ॥ यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयश्च परा-
 क्रमे । मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 ॥ ८ ॥ निकटस्थं दहत्यग्निर्नतु दूरापसर्पितम् । कुण्डं
 दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यवान्धवम् ॥ ९ ॥ पात्रे

त्यागी गुणे रागी भोगी परिजनैः सह । भावबोद्धा रणे
 योद्धा प्रभुः पञ्चगुणो भवेत् ॥ १० ॥ आक्षेपवचनं
 तस्य न वक्तव्यं कदाचन । अनुकूलं प्रियं चास्य व-
 क्तव्यं जनसंसदि ॥ ११ ॥ सर्वलोकव्यवहारस्थितिर्नी-
 त्यां विना नहि । यथाऽशनैर्विना देहस्थितिर्नस्याद्धि
 देहिनाम् ॥ १२ ॥ अतः सदा नीतिशास्त्रमभ्यसेद्य
 ततो नृपः । यद्विज्ञानान्नृपाद्याश्च शत्रुजिलोकरञ्जकाः
 ॥ १३ ॥ नृपस्य परमो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
 दुष्टानां निग्रहो नित्यं न नीत्या ते विना ह्युभे ॥ १४ ॥
 यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्गताः ततः प्रजाः । अकर्णधारा
 जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ १५ ॥ न तिष्ठन्ति स्वस्व-
 धर्मे विना पालेन वै प्रजाः । प्रजया तु विना स्वामी
 पृथिव्यां नैव शोभते ॥ १६ ॥ तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः
 शत्रुभ्यो नृपवल्लभात् । नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजां रक्षे-
 त्पितैव हि ॥ १७ ॥ राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुर-
 चक्षुषाम् । राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्ति-
 नां ॥ १८ ॥ यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि पद-

प्रेदाः । तद्वदर्थान्मनुष्येभ्यः आदद्यादविहिंसया ॥ १९ ॥
 पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत । मूलच्छेदं न कारयेत् । माला-
 कार इवामे न यथाङ्गारकारकः ॥ २० ॥ यस्मात्रस्य
 भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव । सागरान्तामपि
 महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २१ ॥ मोहाद्राजा स्वयं
 राष्ट्रं यः कर्पत्यनवेक्षया । सोऽचिराद्गच्छते राज्याज्जीवि-
 ताच्च सवान्धवः ॥ २२ ॥ नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं
 विवृतपौरुषः । नित्यं संवृत्तसर्वार्थी नित्यं छिद्रानुसारिः
 ॥ २३ ॥ गजाश्वरथयानं तु प्रातःसायं सदाऽभ्यसेव ।
 व्यूहाभ्यासं सैनिकानां स्वयं शिक्षेच्च शिक्षयेत् ॥ २४ ॥ का-
 मक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मण पश्यति । प्रजास्त-
 मनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ २५ ॥ व्यवहारविदः
 प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः । रिपौ मित्रे समा ये च
 धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥ २६ ॥ निरालसा जितक्रोध-
 कामलोभाः प्रियंवदाः । राज्ञा नियोजितव्यास्ते सभ्याः
 सर्वासु जातिषु ॥ २७ ॥ एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहा-
 रानुचिन्तन्म् । कार्यं पृथक् पृथक् सभ्यैराज्ञा श्रेष्ठो-

तैः सह ॥ ३८ ॥ यथा विजङ्गुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेन
 नाभिरक्षितः फलप्रदो भवेत्काले तदल्लोकाः सुरक्षित-
 ताः ॥ ३९ ॥ लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धन्ते नरेश्वराः
 लोकानां सक्षयाच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ ३० ॥
 विद्या कलानां वृद्धिः स्यात्तथा कुर्यान्नृपः सदा विद्या-
 कलोत्तमान्दृष्ट्वा वत्सरे पूजयेच्च तान् ॥ ३१ ॥ अपि-
 यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् । विशेषतोऽसहायेन
 किञ्च राज्यं महोदयम् ॥ ३२ ॥ मौलान् शास्त्रविदः
 शूरान् लब्धलक्षान्कुलोद्गतान् । सचिवान्सप्त चाष्टौ वा
 प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ३३ ॥ दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्व-
 शास्त्रविशारदम् । इक्षिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलो-
 द्रतम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्यं परीक्षयेन्नित्यं विश्वास्यं विश्वसे-
 तदा । नैव जातिर्न च कुलं केवलं लक्षयेदपि ॥ ३५ ॥
 कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुले न हि । न जा-
 त्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते ॥ ३६ ॥ अधि-
 कारे क्षमं दृष्ट्वा ह्यधिकारे नियोजयेत् । नाधिकारं चिरं
 दद्याद्यस्मै कस्मै सदा नृपः ॥ ३७ ॥ अधिकारमदं

पीत्वा को न मुह्येत्पुनश्चिरम् ॥ अतः कार्यक्षमं दृष्ट्वा
 कार्येऽन्यस्मिन्नियोजयेत् ॥ ३८ ॥ नरपतिहितकर्ता द्वे-
 ष्यतां याति लोके जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
 इति महति विरोधे वर्तमाने समाने नृपतिजनपदानां
 दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ ३९ ॥ एकं भूमिपतिः करोति
 सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा तं मोहाच्छ्रयते मदः स
 च मदादास्येन निर्विद्यते । निर्विण्णस्य पदं करोति
 हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स
 नृपतेः प्राणेष्वभिदुह्यति ॥ ४० ॥ सन्मन्त्रिणा वर्धयते
 नृपाणां लक्ष्मीमहीधर्मयशःसमूहः । दुर्मन्त्रिणा नाश-
 यते तथैव एवं पुरावृत्तविदो वदन्ति ॥ ४१ ॥ स किं
 सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते
 स किं प्रभुः । सदाऽनुकूलेषु हि कुर्वते स्थितिं नृपेष्व-
 मात्येषु च सर्वसंपदः ॥ ४२ ॥ नियुक्तहस्तापितरा
 ज्यभारास्तिष्ठन्ति ये सौधविहारसाराः । विडालवृन्दा-
 र्पितदुग्धपूराः स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥ ४३ ॥
 राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः । श्रुत्या

भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ४४ ॥ ये
कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः । तेषां सर्वः
स्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥ ४५ ॥ ग्रामान्पु-
राणि देशांश्च स्वयं संवीक्ष्य वत्सरे । अधिकारिणैः
काश्च रञ्जिताः काश्च कर्षिताः ॥ ४६ ॥ प्रजास्ताः
साधुभूतेन व्यवहारं विचिन्तयेत् । न श्रुत्य पक्षपाती
स्यात्प्रजापक्षं समाश्रयेत् ॥ ४७ ॥ प्रजाशतेन संद्विष्टं
संत्यजेदधिकारिणम् । अमात्यमपि संवीक्ष्य सकृद्-
न्यायगामिनम् ॥ ४८ ॥ राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे
पापाः समे समाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा
प्रजाः ॥ ४९ ॥ इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवा-
निशम् । जितेन्द्रियो हि शक्रोति वशे स्थापयितु
प्रजाः ॥ ५० ॥ न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः काम-
तोऽर्थतः । बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः
॥ ५१ ॥ सर्वस्मादधिको दाता शूरस्त्वं धार्मिको ह्यसि ।
इति वाचं न शृणुयात् श्रावका वञ्चकास्तु ते ॥ ५२ ॥
आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् । ततः पुत्रां-

स्ततोऽमात्यांस्ततो. श्रुत्यांस्ततः प्रजाम् ॥ ५३ ॥
 यौवनं जीवितं चित्तं छाया लक्ष्मीश्च स्वामिता । चञ्च-
 लानिःपडेतानि ज्ञात्वा धर्मरतो भवेत् ॥ ५४ ॥ सुज-
 नैः संगतं कुर्यात् धर्माय च सुखाय च । सेव्यमानस्तु
 सुजनैर्महानतिविराजते ॥ ५५ ॥ नित्यं मानोपहारि-
 ण्या वाचा प्रल्हादयेज्जगत् । उद्वेजयति भूतानि क्रू-
 वाक् धनदोऽपिसन् ॥ ५६ ॥ दायादानामैकमत्यं राज्ञः
 श्रेयस्करं परम् । अतः स्वभोगसदृशान्दायादान्कारये-
 नृपः ॥ ५७ ॥ राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां भवे-
 त्वलु । अल्पीकृतं विभागेन राज्यं शत्रुर्जिघृक्षति ॥
 ५८ ॥ नयेत्कालं वृथा नैव सदा स्त्रीमद्यसेवनैः ॥
 यत्काले ह्युचितं कर्तुं तत्कार्यं द्रामशङ्कितम् ॥ ५९ ॥
 क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् । निर्दिष्टफ-
 लभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ६० ॥ विक्रोश-
 न्त्यो यस्य राष्ट्राद्भियन्ते दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः स-
 श्रुत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ ६१ ॥ उत्स्वातान्प्र-
 तिरोपयन्कुसुमितांश्चिन्वन् लघून्वर्धयन्नत्युच्चान्नमयन्नता

न्समुदयन्विश्लेष्यन्संहतान् । क्रूरान्किण्टकिनो बहिर्नि
 रसयन्लानान्पुनः सेचयन्मालाकार इव प्रपञ्चचतुरो
 राजा चिरं नन्दति ॥ ६२ ॥ नृपाणां च नराणां च
 केवलं तुल्यमूर्तिता । आधिक्यं तु क्षमा धैर्यमाज्ञा
 दानं पराक्रमः ॥ ६३ ॥ प्रजां न रक्षयेद्यस्तु राजा र-
 क्षादिभिर्गुणैः । अजागलस्तनस्येवतस्यजन्मनिरर्थकम् ॥
 ॥ ६४ ॥ अजामिव प्रजां हन्याद्यो मोहात्पृथिवीपतिः ।
 तस्येका जायते वृषिर्द्वितीया न कथंचन ॥ ६५ ॥
 प्रजापीडनसंतापात्समुद्रतो हुताशनः । राज्ञः कुलं श्रियं
 प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ ६६ ॥ प्रकृतिः स्वामिनं
 त्यक्त्वा समृद्धाऽपि न जीवति । अपि धन्वन्तस्त्रिविधः
 किं करोति गतायुषि ॥ ६७ ॥ मा त्वं तात वले
 स्थित्वा वाधिष्ठा दुर्बलं जनम् । न हि दुर्बलदग्धानां
 काले किञ्चित्प्ररोहति ॥ ६८ ॥ मातात साहसं कार्पी
 विभवेर्गर्वमागतः । स्वगात्राण्यपि भाराय भवन्ति हि
 विपर्यये ॥ ६९ ॥ यानि मिथ्याऽभिभूतानां पतन्त्य-
 श्रूणि रोदताम् । तानि संतापकान्घ्नन्ति सपुत्रपशुवा-

न्धवान् ॥ ७० ॥ कित्वा यं प्रशंसन्ति यं प्रशंसन्ति
 चारणाः । यं प्रशंसन्ति बन्धक्यः स पार्थ पुरुषार्थमः
 ॥ ७१ ॥ राजानो यं प्रशंसन्ति यं प्रशंसन्ति वै द्विजाः ।
 साधवो यं प्रशंसन्ति स पार्थ पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥
 किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा । भक्तं शक्तं
 च मां राजन्नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ७३ ॥ जनं जनपदा
 नित्यमचयन्ति नृपार्चितम् । नृपेणावमतो यस्तु स स-
 वैरवमन्यते ॥ ७४ ॥ अतिव्ययोऽनवेक्षा च तथाऽर्जनम
 धर्मतः । मोक्षणं दूरसंस्थानं कोपव्यसनमुच्यते ॥ ७५ ॥
 क्षिप्रमायमनालोच्य व्ययानश्च स्ववाञ्छया । परिक्षी-
 यत एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥ ७६ ॥ अप्राप्तकालं
 वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ प्राप्नुयाद्युद्धयवज्ञानमपमा-
 नं च शाश्वतम् ॥ ७७ ॥ एकं हन्यान्न वा हन्यादिषु-
 र्मुक्तोधनुष्मता । बुद्धिर्बुद्धिमता युक्ता हन्ति राष्ट्रं स-
 नायकम् ॥ ७८ ॥ न तच्छस्त्रैर्न नागेन्द्रैर्न हयैर्न च प-
 त्तिभिः । कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम्
 ॥ ७९ ॥ दुर्योधनः समर्थोऽपि दुर्मन्वी प्रलयं गतः ।

राज्यमेकश्चकारोच्चैः सुमन्ती चंद्रगुप्तकः ॥ ८० ॥ अ-
 शृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः । यथा
 स्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुतः ॥ ८१ ॥ सभा वा
 न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अब्रुवन्ब्रुवन्वा
 पि नरो भवति किल्बिषी ॥ ८२ ॥ तस्मात्सभ्यः
 सभां गत्वा रागद्वेषविवर्जितः । वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा
 न नरकं व्रजेत् ॥ ८३ ॥ निर्विशेषो यदा राजा समं भृ-
 त्येषु तिष्ठति ॥ तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते
 ॥ ८४ ॥ प्रसादो निष्फलो यस्य यस्य क्रोधो निरर्थकः ।
 न तं राजानमिच्छन्ति पण्डं पतिमिवाङ्गनाः ॥ ८५ ॥
 चक्रं सेव्यं नृपः सेव्यो न सेव्यः केवलो नृपः । पश्य
 चक्रस्य माहात्म्यं मृत्पिण्डः पात्रतां गतः ॥ ८६ ॥
 अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् । न हि
 सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषे क्वचित् ॥ ८७ ॥ अरा-
 वप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते । छेत्तुमप्यागते
 छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ८८ ॥ असत्प्रलापः पारुष्यं
 पैशुन्यमनृतं तथा । चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेनैव

चिन्तयेत् ॥ ८९ ॥ प्राज्ञे नियुज्यमाने तु सन्ति राज्ञः
 स्रष्टो गुणाः । यशः स्वर्गनिवासश्च विपुलश्च धनगमः
 ॥ ९० ॥ भोगस्य भाजनं राजा न राजा कार्यभाजेन मू
 राजकार्यपरिध्वंसान्मन्त्री दोषेण लिप्यते ॥ ९१ ॥ हर्ष-
 क्रोधौ समौ यस्य शास्त्रार्थं प्रत्ययः सदा । नित्यं भृत्या-
 नपेक्षा च तस्य स्याद्धनदा धरा ॥ ९२ ॥ सत्यं शौर्यं
 दया त्यागो नृपस्यैते महागुणाः । एभिर्मुक्तो महिपालः
 प्राप्नोति खलु वाच्यताम् ॥ ९३ ॥ आहवेषु च ये शूराः
 स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः । भर्तृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः
 स्वर्गगामिनः ॥ ९४ ॥ कृतकृतस्य भृत्यस्य कृतं नैव
 प्रणाशयेत् । फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत्
 ॥ ९५ ॥ ये च प्रादुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः ।
 प्रमादालस्यजाब्जानिख्यापितानि निजानि तैः ॥ ९६ ॥
 सर्पान्व्याघ्रान्गजान्सहान्दृष्टोपायैर्वशीकृतान् । राजेति
 कियती मात्रा धीमतामप्रमादिनान् ॥ ९७ ॥ सुवर्ण-
 पुष्पां पृथिवी चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च कृतविद्यश्च
 यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ९८ ॥ संमतोऽहं प्रभोर्नित्य-

मिति मत्वाः व्यतिक्रमेत् ॥ कृच्छ्रेष्वपि न मर्यादां स भवे
 द्राजवल्लभः ॥ ९९ ॥ अकुलीनोऽपि मूर्खोऽपि भूपालं
 योऽत्र सेवते । अपि संमानहीनोऽपि स सर्वत्रापि पूज्यते
 ॥ १०० ॥ कलातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।
 कदाचित्तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ १०१ ॥
 प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोशस्य वर्धनम् । पीडनं
 धर्मनाशाय पापायायशसेः स्थितम् ॥ १०२ ॥
 मृतानां स्वामिनः कार्ये भृत्यानामनुवर्तिनाम् । भवे-
 त्सर्गेऽक्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले ॥ १०३ ॥
 कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा । संभवेत्स
 महीपालस्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ १०४ ॥ उपकारगृही-
 तेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ॥ पादलग्नं करस्थेन कण्टके-
 नेव कण्टकम् ॥ १०५ ॥ अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो
 वदति भ्रुजाम् । देवानां च विनश्येत् स इतं सुम-
 हानपि ॥ १०६ ॥ अभिभूतोऽप्यवत्रातो यो राज्ञां द्वारि
 तिष्ठति । स तु राज्ञां श्रियं मुञ्चे नाभिमानी कदाचन
 ॥ १०७ ॥ ह्योऽपि राजा च दद्यात्तनुष्टो वणिग्जतः ।

अतो भूमिपतिः सेव्यस्त्याज्यो दूरतरेण संः ॥ १०८ ॥
 सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे यत्राभिमानिनः । सर्वे महत्त्व-
 मिच्छन्ति कुलं तदवसीदति ॥ १०९ ॥ यदि तव हृद-
 यं विद्वन्सुनयं स्वप्नेऽपि मास्मसेविष्ठाः । सचिवजितं
 षण्ढजितं युवतिजितं चैव राजानम् ॥ ११० ॥ आस-
 न्नामेव नृपतिर्भजते मनुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं
 वा । प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च यः पार्श्वतो
 भवति तं परिवेष्टयन्ति ॥ १११ ॥ अविद्वानपि भूपालो
 विद्यावृद्धोपसेवया । परां श्रियमवाप्नोति जलासन्नतरु-
 र्यथा ॥ ११२ ॥ गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति
 ब्राह्मणाः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः
 ॥ ११३ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
 अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ११४ ॥
 यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये । अप्रि-
 याण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ ११५ ॥ यः
 कृत्वा सुकृतं राजो दुष्करं हितमुत्तमम् । लज्जया वक्ति
 नो किञ्चित्तेन राजा सहायवान् ॥ ११६ ॥ सर्वो दण्ड-

जितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयाः
 त्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ ११७ ॥ पिताऽऽचार्यः
 सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नादण्ड्यो नाम रा-
 ज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ११८ ॥ गुरोरप्यवलि
 सस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भव-
 ति शासनम् ॥ ११९ ॥ कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः
 प्राकृतो जनः । तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा
 ॥ १२० ॥ दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वाः दण्ड एवाभिरक्ष-
 ति । दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १२१ ॥
 समीक्ष्य सधृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः । असमी-
 क्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १२२ ॥ दुष्येयुः
 सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः । सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्द-
 ण्डस्य विश्रमात् ॥ १२३ ॥ अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा
 दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव
 गच्छति ॥ १२४ ॥ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य
 महीपतिः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः
 ॥ १२५ ॥ कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्वं व्यालभयात्तथा ।

-रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वंपरिरक्षसि ॥ १२६ ॥ कच्चिद्व-
 न्धांश्च मूकांश्च पङ्गुन् व्यङ्गानवान्धवान् । पितेव पासि
 धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ १२७ ॥ कच्चिदारान्मनु-
 ष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुषाम् । व्यसनं चाभ्युपेतानां
 विभार्पि भरतर्यभ ॥ १२८ ॥ कच्चित्कोशश्च क्रोडं च
 वाहनं द्वारमायुधम् । आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तै-
 रनुष्ठितः ॥ १२९ ॥ कच्चिज्जातीन्गुरुन्वृद्धान्वण्डिजः
 शिल्पिनः श्रितान् । अभीक्षणमनुगृह्णासि धनधान्येन
 दुर्गतान् ॥ १३० ॥ कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्वे गणक-
 लेखकाः । निवेदयन्ति पूर्वाह्ने नित्यमायं व्ययं तव
 ॥ १३१ ॥ पडनर्था महाराज कच्चिते पृष्ठतः कृताः ।
 निद्राऽऽलस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ॥ १३२ ॥
 कच्चिच्छृणोपि साधूनां धर्मार्थसहिता गिरः । नित्यं
 शास्त्रविदां तात यथा धर्मार्थदर्शिनाम् ॥ १३३ ॥ निग्र-
 हेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च । द्विजातय इवे-
 ष्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ १३४ ॥ यः क्षिप्रो

मर्षयत्यात्तैस्तेन स्वर्गं महीयते । यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते
 नरकं तेन गच्छति ॥ १३५ ॥ प्रजानां धर्मपद्मागो राज्ञो
 भवति रक्षितुः । अधर्मादपि पद्मागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः
 ॥ १३६ ॥ यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति । तस्य
 षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ १३७ ॥ रक्षन्ध-
 र्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् । यजतेऽहरहर्षज्ञैः
 सहस्रशतदक्षिणैः ॥ १३८ ॥

संकीर्णप्रकरणम्. ३२

युक्तियुक्तं प्रगृह्णीयाद्बालादपि विचक्षणः । खेरवि-
 पयं वस्तु किं न दीपः प्रकाशते ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं प्राणा
 ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थैविर आंयति । प्रत्युत्थानाभिवा-
 दाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ दृष्टिपृतं न्यसेत्पादं
 वस्त्रपृतं जलं पिबेत् । सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समा-
 चरेत् ॥ ३ ॥ मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ।
 द्विपतां संप्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ४ ॥ पठतो

नास्ति मूर्खत्वं जपतो नास्ति पातकम् । मौनिनः क-
 ल्हो नास्ति न भयं चास्ति जाग्रतः ॥ ५ ॥ नालसाः
 प्राप्नुवन्त्यर्थात्र शठा न च मायिनः । न च लोकस्वा-
 द्रीता न च शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ ६ ॥ नोदन्वानर्थिता-
 मेति सदाऽम्भोभिः प्रपूर्यते । आत्मा तु पात्रतां नेयः
 पात्रमायन्ति संपदः ॥ ७ ॥ काकतालीययोगेन यदना-
 त्मवति क्षणम् । करोति प्रणयं लक्ष्मीस्तदस्याः स्त्रीत्व-
 चापलम् ॥ ८ ॥ धनमस्तीति वाणिज्यं किञ्चिदस्तीति
 कर्षणम् । सेवा न किञ्चिदस्तीति भिक्षा नैव च नैव च
 ॥ ९ ॥ वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा वृषस्य भोजनम् ।
 वृथा दानं समर्थस्य वृथा दीपो दिवाऽपि च ॥ १० ॥
 अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च । वञ्चनं चा-
 पमानं च मतिमात्रं प्रकाशयेत् ॥ ११ ॥ अवृत्तिकं त्य-
 जेद्देशं वृत्तिं सोपद्रवां त्यजेत् । त्यजेन्मायाविनं मित्रं
 धनं प्राणहरं त्यजेत् ॥ १२ ॥ यन्निमित्तं भवेच्छोको
 दुःखं वा त्रास एव च । आयासो वा यतः शूलस्तदे-
 काङ्गमपि त्यजेत् ॥ १३ ॥ त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्राम-

स्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे ह्यात्मार्थे पृ-
 थिवीं त्यजेत् ॥ १४ ॥ चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन
 पण्डितः । नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥
 १५ ॥ सर्वथा संत्यजेद्वादं न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ।
 सर्वान्परित्यजेदर्थान्स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥ १६ ॥
 अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । कर्मणा फल-
 मस्तीति मनसा त्रितयं चरेत् ॥ १७ ॥ ब्रह्महत्या सुरा-
 पानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्सं-
 सर्गा च पञ्चमः ॥ १८ ॥ हितोपदेशं शृणुयात्कुर्वीत
 च यथोदितम् । विदुरोक्तमकृत्वाऽभूत्कौरवः शोकशल्य-
 भाक् ॥ १९ ॥ न पुत्रायत्तमैश्वर्यं कुर्यादार्यः कथंचन ।
 पुत्रार्पितप्रभुत्वोऽभूद्दृतराष्ट्रस्तृणोपमः ॥ २० ॥ क्षिपेद्वा-
 क्यशरान्घोरान्न पारुष्यविप्लुतान् । वाक्पारुष्यरूपा
 चक्रे भीमः कुरूकुलक्षयम् ॥ २१ ॥ दुःखेन श्लिष्यते
 भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते । भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिः सा-
 दुःखैकप्रदायिनी ॥ २२ ॥ यस्मिन्देशे न संमानो न प्रीतिर्न
 च बान्धवाः । न च विद्यागमोऽप्यस्ति न तत्र दिवसं

वसेत् ॥ २३ ॥ सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्थे त्यजति प-
 ण्डितः । अर्थेन कुरुते कार्ये सर्वनाशो न जायते ॥ २४ ॥
 विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् । नीचादप्यु-
 त्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २५ ॥ शनैः पन्थाः
 शनैः कन्था शनैः पर्वतमस्तके । शनैर्विद्या शनैर्वित्तं
 पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥ २६ ॥ जलबिन्दुनिपातेन क्र-
 मशः पूर्यते घटः । स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च
 घनस्य च ॥ २७ ॥ अनालोच्य व्ययं कर्ता ह्यनाथक-
 लहप्रियः । आतुरः सर्वकार्येषु नरो दुःखैर्नियुज्यते ॥
 ॥ २८ ॥ दाता क्षमी गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।
 शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्चनूनं भृत्योऽपि दुर्लभः ॥ २९ ॥
 मातृपितृगुरुस्वामिभ्रातृपुत्रसखिष्वपि । न विरुध्येन्नाप-
 कुर्यान्मनसाऽपि क्षणं क्वचित् ॥ ३० ॥ स्वजनैर्न विरु-
 ध्येत न स्पर्धेत बलीयसा । न कुर्यात्स्त्रीबालवृद्ध
 मूर्खेषु च विवादनम् ॥ ३१ ॥ अभियुक्तं बलवता
 दुर्बलं हीनसाधनम् । हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति
 प्रजागराः ॥ ३२ ॥ अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति

नाश्वसेत् । दीर्घो बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति दूरतः
॥ ३३ ॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा । नि-
स्कृतिर्विहिता लोके कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ३४ ॥
लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्कुद्धमञ्जलिकर्मणा । सूखं छन्दानु-
वृत्त्या च तत्त्वार्थेन च पण्डितम् ॥ ३५ ॥ जानीयात्स-
ङ्गरे भृत्यान्वान्धवान्व्यसनागमे । आपत्कालेषु मित्राणि
भार्या च विभयक्षये ॥ ३६ ॥ पिपीलिकाऽर्जितं धान्यं
मक्षिका संचितं मधु । लुब्धेन संचितं द्रव्यं समूलं च
विनश्यति ॥ ३७ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सुखिनौ न
कदाचन । यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ३८ ॥
शत्रुर्दहति संयोगे वियोगे मित्रमप्यहो । उभयोर्दुःखदा-
यित्वं को भेदः शत्रुमित्रयोः ॥ ३९ ॥ पञ्चभिः का-
मिता कुन्ती तद्वधूरथपञ्चभिः । सर्ती वदति लोकोऽयं
यशः पुण्यैरवाप्यते ॥ ४० ॥ जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च
व्यासेन परिकीर्तिताः । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी
नित्यसेवकः ॥ ४१ ॥ शोभन्ते विद्यया विप्राः क्षत्रिया
विजयश्रिया । श्रियोऽनुकूलदानेन लज्जया च कुलाङ्ग-

नाः ॥ ४२ ॥ नवे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे
 मतिः । धातुषु क्षीयमाणेषु शान्तिः, कस्य न जायते
 ॥ ४३ ॥ जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि । प्रा-
 ज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तिः ॥ ४४ ॥ उदारस्य
 तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् । विरक्तस्य तृणं भार्या
 निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ ४५ ॥ संपत्सरस्वती सत्यं सन्ता-
 नं सद्गुग्रहः । सत्ता सुकृतसम्भारः सकाराः सप्त दुर्लभाः
 ॥ ४६ ॥ चत्वारो धनदायादा धर्माग्निनृपतस्कराः । तेषां
 ज्येष्ठावमानेन त्रयः कुप्यन्ति बान्धवाः ॥ ४७ ॥ सा
 श्रीर्या न मदं कूर्यात्स सुखी तृष्णयोज्जिताः । तन्मित्रं
 यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥ ४८ ॥ एकस्य कर्म
 संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् । गतानुगतिको लोको
 न लोकः पारमार्थिकः ॥ ४९ ॥ क्वचिद्गुष्टः क्वचित्तुष्टोऽष्ट-
 स्तुष्टः क्षणे क्षणे । अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भ-
 यंकरः ॥ ५० ॥ यस्मिन् रुष्टे भयं नास्ति तुष्टे नैव धना-
 गमः । निग्रहानुग्रहौ न स्तः स रुष्टः किं करिष्यति ॥ ५१ ॥
 आज्ञामात्रफलं राज्यं ब्रह्मचर्यफलं तपः । ब्रह्मज्ञानफलं

विद्या दत्तभुक्तफलं धनम् ॥५२॥ शैले शैले न माणिक्यं
 मौक्तिकं न गजे गजे । साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने
 वने ॥ ५३ ॥ संश्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोज-
 नम् । विनयो वंशमाख्याति देशमाख्याति भाषितम्
 ॥ ५४ ॥ अतिथिर्बालकः पत्नी जननी जनकस्तथा । प-
 त्नी गृहिणा पोष्या इतरे च स्वशक्तिः ॥ ५५ ॥ दातृत्वं
 प्रियवक्तृत्वं धीरत्वमुचितज्ञता । अभ्यासेन न लभ्येयुः
 श्रत्वारः सहजा गुणाः ॥ ५६ ॥ लोभमूलानि पापानि
 रसमूलानि व्याधयः । स्नेहमूलानि दुःखानि त्रीणि त्य-
 क्त्वा सुखीभव ॥ ५७ ॥ प्रदोषे दीपकश्चन्द्रः प्रभाते दी-
 पको रविः । त्रैलोक्ये दीपको धर्मः सुपुत्रः कुलदीपकः
 ॥ ५८ ॥ विपस्य विषयाणां च दृश्यते महदन्तरम् ।
 उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥ ५९ ॥
 पुराणान्ते श्मशानान्ते भोजनान्ते च या मतिः । सा
 मतिः सर्वदा चेत्स्यात्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ६० ॥
 पण्डितैः सह सांगत्यं पण्डितैः सह संकथाः । पण्डितैः
 सह मित्रत्वं कुर्वाणो नावसीदति ॥ ६१ ॥ तुष्यन्ति

भोजनैर्विप्रा मयूरा घनगर्जितैः । साधवः परसंतोषैः
 खलाः परविपत्तिषु ॥ ६२ ॥ धनधान्यप्रयोगेषु विद्या
 संग्रहणेषु च । आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी
 भवेत् ॥ ६३ ॥ यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं
 गतः । द्वावपि सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥६४॥
 यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यन-
 र्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ ६५ ॥ वचस्तत्रैव वक्तव्यं
 यत्रोक्तं सफलं भवेत् । स्थायीभवति चात्यन्तं रङ्गः
 शुक्लपटे यथा ॥ ६६ ॥ पादेन क्रम्यते पन्था मानहीनं
 च भोजनम् । अविवेकिप्रभोः सेवा पातकं किमतः
 परम् ॥ ६७ ॥ गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव
 चिन्तयेत् । वर्णमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः
 ॥ ६८ ॥ न पश्यति च जन्मान्धः कामान्धो नैव पश्य-
 ति । न पश्यति मदोन्मत्तो ह्यर्थो दोषं न पश्यति
 ॥ ६९ ॥ नास्ति कामसमो व्याधिर्नास्ति मोहसमो
 रिपुः । नास्ति क्रोधसमो बन्धिर्नास्ति ज्ञानात्परं सुख-
 म् ॥ ७० ॥ कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं तथा ।

मृतस्य शोचनं नास्ति ह्येतद्वेदविदां मतम् ॥ ७१ ॥
 ईर्ष्या घृणीत्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभा-
 ग्योपजीवी च पडेते दुःस्वभागिनः ॥ ७२ ॥ अव्यव-
 स्थितचित्तस्य न जने न वने सुखम् । जनो दहति
 सङ्गेन वने सङ्गविवर्जितः ॥ ७३ ॥ हस्तस्य भूषणं दानं
 सत्यं कण्ठस्य भूषणम् । श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रं भूषणे
 किं प्रयोजनम् ॥ ७४ ॥ लालयेत्पञ्च वर्षाणि दशव-
 र्षाणि ताडयेत् । प्राप्ते षोडशके वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत्
 ॥ ७५ ॥ क्रोधो मूलमनर्थानां क्रोधः संसारबन्धनः ।
 धर्मक्षयकरः क्रोधस्तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत् ॥ ७६ ॥ कर्त-
 व्यमेव कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि । अकर्तव्यं न कर्त-
 व्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ ७७ ॥ अग्निहोत्रं गृहं क्षेत्रं
 मित्रं भार्या सुतं शिशुम् । रिक्तपाणिर्नपश्येत् राजानं
 ब्राह्मणं गुरुम् ॥ ७८ ॥ अनर्घ्यमपि माणिक्यं हेमा-
 श्रयमपेक्षते । अनाश्रया न तिष्ठन्ति पुण्डिता वनिता
 लताः ॥ ७९ ॥ प्रमदा मदिरा लक्ष्मीर्विज्ञेयाः त्रिविधाः
 सुराः । दृष्ट्वोन्मादयत्येकाः पिताचान्याऽतिसंचयात्

॥ ८० ॥ संतोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने ।
 त्रिषु चैव न कर्तव्यो दाने तपसि पाठने ॥ ८१ ॥
 लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः । तस्मात्पुत्रं
 च शिष्यं च ताडयेन्नतुलालयेत् ॥ ८२ ॥ अप्रगल्भस्य
 या विद्या कृपणस्य च यद्भनम् । यच्च बाहुबलं भीरो-
 र्व्यर्थमेतन्नयं भुवि ॥ ८३ ॥ शरीरनिरपेक्षस्य दक्षस्य
 व्यवसायिनः । बुद्धिप्रारब्धकार्यस्य नास्ति किञ्चन
 दुष्करम् ॥ ८४ ॥ आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च
 कर्मणः । क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम्
 ॥ ८५ ॥ किं तु मे स्यादिदं कृत्वा किं तु मे स्यादकु-
 र्वतः । इति संचिन्त्य मनसा प्राज्ञःकुर्वीत वा नवा ॥ ८६ ॥
 देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातवत् । नरः
 पतितकायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥ ८७ ॥ निमे-
 षमात्रमपि ते वयो गच्छन्न तिष्ठति । तस्माद्देहेष्वनि-
 त्येषु कीर्तिमेकामुपार्जय ॥ ८८ ॥ मनसा चिन्तितं
 कार्यं वचसा न प्रकाशयेत् । अन्यलक्षितकार्यस्य यतः
 सिद्धिर्नजायते ॥ ८९ ॥ अस्ति पुत्रो वशे यस्य श्रुत्यो

भार्या तथैवच । अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्थोऽसौ
महीतले ॥ ९० ॥ माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चा-
प्रियवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा
गृहम् ॥ ९१ ॥ अदाता वंशदोषेण कर्मदोषादरिद्रता ।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥ ९२ ॥ कुलीनैः
सह संपर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् । ज्ञातिभिश्च समं
मेलं कुर्वाणो नावसीदति ॥ ९३ ॥ यो ध्रुवाणि परि-
त्यज्य अध्रुवं परिसेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं
नष्टमेवच ॥ ९४ ॥ असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च
महीभुजः । सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुला-
ङ्गनाः ॥ ९५ ॥ पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं
धनम् । कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम्
॥ ९६ ॥ प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥ ९७ ॥ न
संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति । संशयं पुनरारु-
ह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ९८ ॥ षड्दोषाः पुरुषेणेह
हातव्या भूतिमिच्छता । निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आल-

नयपण्डितैः । तस्योच्छेदसमारम्भो - विषादपरिवर्जनम् ॥
 ११८ ॥ वेधा द्वेषां भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु
 च । तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥
 ११९ ॥ विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता ।
 अङ्गमारुह्य सुप्तानां हन्तुः किं नाम पौरुषम् ॥ १२० ॥
 अचला कमला कस्य कस्य मित्रं महीपतिः । शरीरं
 च स्थिरं कस्य कस्य वश्या वराङ्गना ॥ १२१ ॥ यदपथ्य-
 वतामायुर्यदनीतिमतां श्रियः । तदेतत्काकतालीयं तदे-
 तच्च घुणाक्षरम् ॥ १२२ ॥ रागे द्वेषे च माने च
 द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी
 प्रशस्यते ॥ १२३ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां
 पराजयः । येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनो हरिः
 ॥ १२४ ॥ दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो यस्य हृदि वर्त-
 ते । यो यस्य हृदये नास्ति समीपस्थोऽपि दूरगः
 ॥ १२५ ॥ अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दशवर्षाणि तिष्ठति ।
 प्राप्तेचैकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥ १२६ ॥
 दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया । अहिंसया च

दीषायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १२७ ॥ नापृष्टः कस्य-
चिद्दूयान्न चान्यायेन पृच्छतः । जानन्नपि हि मेधावी
जडवेल्लोकमाचरेत् ॥ १२८ ॥ यं मातापितरौ क्लेशं
सहेते संभवे नृणाम् । न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं
वर्षशतैरपि ॥ १२९ ॥ पित्रोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्य-
स्य च सर्वदा । तेषु हि त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समा-
प्यते ॥ १३० ॥ सर्वेषामेव शौचानामर्थं शौचं परं स्मृ-
तम् । योऽर्थे शुचिः सहि शुचिन मद्भारिशुचिः शुचिः
॥ १३१ ॥ न स्थातव्यं न गन्तव्यं क्षणमप्यधमैः
सह । पयोपि शौण्डिकीहस्ते मदिरां मन्यते जनः
॥ १३२ ॥ नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ १३३ ॥
मनसैव कृतं पापं न शरीरकृतं कृतम् । येनैवालिङ्गिता
कान्ता तेनैवालिङ्गिता सुता ॥ १३४ ॥ मक्षिका व्रणमि-
च्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः । नीचाः कलहमिच्छन्ति
शान्तिमिच्छन्ति साधवः ॥ १३५ ॥ गुणो भूपयते रूपं
शीलं भूपयते कुलम् । सिद्धिर्भूपयते विद्यां भोगो

भूषयते धनम् ॥ १३६ ॥ यस्य न ज्ञायते शीलं कुलं
 विद्या नरस्य च । कस्तेन सह विश्वासं पुमान्कुर्याद्विच-
 क्षणः ॥ १३७ ॥ संस्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रस्फुरति
 स्फुटम् । दग्धस्यागुरुखण्डस्य स्फारीभवति सौरभम्
 ॥ १३८ ॥ उपकर्तुं यथा स्वल्पः समर्थो न तथा महान् ।
 प्रायः कूपस्त्वपां हन्ति सततं न तु वारिधिः ॥ १३९ ॥
 व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् । काषाय
 रसमास्वाद्य स्वाद्भृतीवाम्बु विन्दते ॥ १४० ॥ गुणाना-
 मन्तरं प्रायस्तज्ज्ञो जानाति नेतरः । मालती मल्लि-
 कामोदं घ्राणं वेत्ति न लोचनम् ॥ १४१ ॥ असम्भ-
 वगुणस्तुत्या जायते स्वात्मनस्त्रया । कर्णिकारं सुग-
 न्धीति वदन्को नोपहस्यते ॥ १४२ ॥ रोगशोकपरी-
 तापबन्धनव्यसनानि च । आत्मा पराधवृक्षाणां फला-
 न्येतानि देहिनाम् ॥ १४३ ॥ पवित्रं वृष्यमायुष्यं
 श्रमस्वेदमलापहम् । शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं
 परम् ॥ १४४ ॥ शरीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र
 संशयः । मानसाज्जायते चापि शरीर इति निश्चयः

॥ १४५ ॥ लाघवं कर्म सामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहि
ष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥
॥ १४६ ॥ न कन्यायाः पिता विद्वान् गृहीयाच्छुल्क-
मण्वपि । गृहंश्चुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी
॥ १४७ ॥ जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ १४८ ॥
राजपत्नी गुरोः पत्नी मित्रपत्नी तथैव च । पत्नी माता
स्वमाता च पञ्चैता मातरः स्मृताः ॥ १४९ ॥ वरं शरा-
वहस्तस्य चाण्डालागास्वीथिषु । भिक्षाया अटनं राम
न मौख्यं हतजीवितम् ॥ १५० ॥ न स्त्रीजितः प्रमूढः
स्याद्राढरागवशीकृतः । पुत्रशोकाद्दशरथो जीवं जाया-
जितोऽत्यजत् ॥ १५१ ॥ यो हि न कुरुते पापं सर्व-
भूतेषु कर्हिचित् । कर्मणा मनसा वाचा स ज्ञानी क-
थ्यते बुधैः ॥ १५२ ॥ मातरं पितरं पुत्रं दारानतिथि
सोदरान् । हित्वा गृही न भुञ्जीयादेकाकी तु कदाचन
॥ १५३ ॥ विद्यार्थं ब्रह्मचारी स्यात्सर्वेषां पालने गृही ।
ताभ्यां विना-न शोभेते गृहस्थब्रह्मचारिणौ ॥ १५४ ॥

पुनर्वित्तं पुनर्मित्रं पुनर्मर्यादा पुनर्मही । एतत्सर्वं पुन-
 र्लभ्यं न शरीरं पुनः पुनः ॥ १५५ ॥ युक्तियुक्तमुपा-
 देयं वचनं बालकादपि । अन्यत्तूणमिव त्याज्यमप्युक्तं
 परमेष्ठिना ॥ १५६ ॥ त्यजे दुर्जनसंसर्गं भज साधुस-
 मागमम् । कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम्
 ॥ १५७ ॥ अतिक्लेशेन ये ह्यर्था धर्मस्पातिक्रमेण च ।
 शत्रूणां प्रणिपत्तेन ते ह्यर्था मा भवन्तु मे ॥ १५८ ॥
 अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि
 तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या येशो बलम् ॥ १५९ ॥ पर-
 पत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनितः । तां ब्रूया-
 द्भवतीत्येवं सुभगे भोगिनीति च ॥ १६० ॥ उपनीय
 तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सकल्पं सरहस्यं
 च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १६१ ॥ या वेदबाह्याः स्मृ-
 तयो चाश्वं काश्वं कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य
 तमोनिष्ठा हि ता स्मृताः ॥ १६२ ॥ आत्मानं विन्दते
 यस्तु सर्वभूतगुहाशयम् । श्लोकेन यदि वाऽद्वेन क्षीणं
 तस्य प्रयोजनम् ॥ १६३ ॥ यस्येदं जन्मपाश्चात्त्यं

तमाश्वेव महामते । विशन्ति । विमला विद्या मुक्ता
 वेणुमिवोत्तमम् ॥ १६४ ॥ अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य
 नेच्छेत्पराभवम् । एष एव सतां धर्मो विपरीतमतोऽ-
 न्यथा ॥ १६५ ॥ ज्ञानश्रेष्ठो द्विजः पूज्यः क्षत्रियो ब-
 लवानपि । धनधान्याधिको वैश्यः शूद्रस्तु द्विजसेव-
 या ॥ १६६ ॥ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दा-
 रुणः । स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च
 ॥ १६७ ॥ नाकाले म्रियते जन्तुर्विद्धः शरशतैरपि ।
 वृणाग्नेण सुसंस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ १६८ ॥
 न मन्त्रा न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः । शं-
 क्रुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ १६९ ॥ बहु-
 भिर्न विरोद्धव्यं दुर्जनैः सुजनैरपि । स्फुरन्तमपि नागे-
 न्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥ १७० ॥ दाने तपसि
 शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः । विद्यायामर्थलाभे च
 मातुरुच्चार एव सः ॥ १७१ ॥ स्वयं कर्म करोत्यात्मा
 स्वयं तत्फलमश्नुते । स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं मोक्षं
 च गच्छति ॥ १७२ ॥ यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण

दुहिताः समा । तस्यामात्मनि, तिष्ठन्त्यां कथमन्यो
 थनं हरेत् ॥ १७३ ॥ क्रोधो मूलमनर्थानां क्रोधः सं-
 सारवर्द्धनः । धर्मक्षयकरः क्रोधस्तस्मात्क्रोधं विवर्ज-
 येत् ॥ १७४ ॥ क्रोधस्य कालकूटस्य विद्यते महद-
 न्तरम् । स्वाश्रयं दहति क्रोधः कालकूटो न चाश्रयम्
 ॥ १७५ ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्वि-
 पुः । देहिनां गुणदोषाः स्युर्मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १७६ ॥
 अथिप्रश्रकृतौ लोके सुलभौ तौ गृहे गृहे । दाता चो-
 त्तरदशैव दुर्लभौ पुरुषौ भुवि ॥ १७७ ॥ उपदेशो न
 दातव्यो यादृशे तादृशे नरे । चटिका कपिमूर्खेण सगृहा
 निर्गृहा कृता ॥ १७८ ॥ बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्वु-
 ज्जेस्तु कुतो बलम् । वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन
 निपातितः ॥ १७९ ॥ न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽ-
 प्यर्थे नरो बुधः । वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च
 नश्यति ॥ १८० ॥ अपूज्यपूजनाच्चैव पूज्यानां चाप्य-
 पूजनात् । नृघातकसमं पापं शश्वत्प्राप्नोति मानवः
 ॥ १८१ ॥ श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ॥ १८२ ॥
 प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा यदि वाऽशुभम् । अपृ-
 ष्ठोऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ १८३ ॥ मन-
 साऽपि हि भूतानां योऽनिष्ठानि प्रचिन्तयेत् । भवन्ति
 तस्य तान्येव लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ १८४ ॥ प्राप्य-
 चाप्युत्तमं जन्म लब्ध्वा चेन्द्रियसौष्टवम् । न वेत्या-
 त्महितं यस्तु स भवेदात्मवातकः ॥ १८५ ॥ श्रद्धानः
 शुभां विद्यामाददी तावरादपि । अन्त्यादपि परं धर्मं
 स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ १८६ ॥ आचिनोति हि शास्त्रा-
 र्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्यः प-
 रिकीर्त्यते ॥ १८७ ॥ मृगयाऽक्षास्तथा पानं गर्हितानि
 महीभुजाम् । दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु
 ॥ १८८ ॥ सत्यधर्मार्थ्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा । शि-
 ष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १८९ ॥ हि-
 ताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः । प-
 श्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान्विपमाशनात् ॥ १९० ॥
 जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमिति यतस्ततः । आकाशमिव

पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १९१ ॥ भद्रं भद्रमिति
 ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् । शुष्कर्वैरं विवादं च न कु-
 र्यात्केनचित्सह ॥ १९२ ॥ धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी
 वैद्यस्तु पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दि-
 वसेत् ॥ १९३ ॥ साक्षरं पुरुषं दृष्ट्वा यो नरो नाभिम-
 न्यते । वलीवर्दसमो लोके खुरशृङ्ग विवर्जितः ॥ १९४ ॥
 उपभोक्तुं न जानाति धियं प्राप्यापि मानवः । आकण्ठ-
 ठजलमग्नोऽपि श्वा लिहत्येव जिह्वया ॥ १९५ ॥ गाढं
 गुणवती विद्या न मुदे विनयं विना । मूर्खताऽपि मुदे
 भूयान्महत्सु विनयान्विता ॥ १९६ ॥ मुख्यमेकं पुर-
 स्कृत्य शून्यात्मानोऽपि साधकाः । भवन्ति तं विना
 नैव . . . याऽङ्ग बिन्दवः ॥ १९७ ॥ तावद्भयादि
 भेतव्यं यावद्भयमनागतम् । आगतं तु भयं वीक्ष्य प्रह-
 र्तव्यमभीतवत् ॥ १९८ ॥ अकुलीन कुलीनश्च मर्यादां
 योन लङ्घयेत् । धर्मापेक्षी मृदुदान्तः स कुलीनशतैर्वरः
 ॥ १९९ ॥ पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमग्रं सुभाषि-
 तम् । मूढैः पापाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥२००॥

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवः । न
 पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः ॥ २०१ ॥
 सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूत
 दयातीर्थं सर्वत्रार्जवमेव च ॥ २०२ ॥ दानं तीर्थं दम-
 स्तीर्थं संतोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च
 प्रियवादिता ॥ २०३ ॥ ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं
 तीर्थमुदाहृतम् । तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिः मनसः-
 परा ॥ २०४ ॥ कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति का-
 रणात् । अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित्कस्यचित्प्रियः
 ॥ २०५ ॥ पुत्रैर्मित्रैर्गृहैर्वाऽपि वियुक्तस्य धनेन वा ।
 मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे पुंसः श्रेयस्करी धृतिः ॥ २०६ ॥
 अज्ञोऽपि तद्गतामेति शनैः शैलोऽपि चूर्ण्यते । घृणोऽ-
 प्यत्ति महावृक्षं पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ २०७ ॥
 मृदोः परिभवो नित्यं वैरं तीक्ष्णस्य नित्यशः । उत्सृ-
 ज्यैतद्द्वयं तस्मान्मध्यां वृत्तिं समाश्रयेत् ॥ २०८ ॥ अ-
 क्षिपक्ष्म कदा लुप्तं छिद्यन्ते हि शिरोरुहाः । वर्धमाना-
 त्मनामेव भवन्ति हि विपत्तयः ॥ २०९ ॥ वेदः स्मृतिः

सदाचारः स्वस्य च त्रियमात्मनेः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः
 साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ २१० ॥ सुस्वार्थाः सर्वभू-
 तानां भक्ताः सर्वाः प्रवृत्तयः । सुखं च न विना धर्मात्तस्मा-
 द्धर्मपरो भवेत् ॥ २११ ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति यु-
 क्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदृश्वा
 इव सारथेः ॥ २१२ ॥ यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन
 मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सा-
 रथेः ॥ २१३ ॥ यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदा-
 ऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति
 ॥ २१४ ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा
 शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते
 ॥ २१५ ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः । सो-
 ऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २१६ ॥
 न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया । अपि चेह
 मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ २१७ ॥ योगृहाश्र-
 ममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः । न यतिर्न वनस्थश्च
 सर्वाश्रमविवर्जितः ॥ २१८ ॥ यथा सुनिपुणः सम्यक्

परदोषेक्षणे रतः । तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत
 बन्धनात् ॥ २१९ ॥ तदेवास्य परं मित्रं यत्र संक्रामति
 द्वयम् । दृष्टे सुखं च दुःखं च प्रतिच्छायेव दर्पणे ॥
 ॥ २२० ॥ एकेनापि सुपुत्रेण सिंहि स्वपिति निर्भयम् ।
 सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभिः ॥ २२१ ॥ किं
 जातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः । वरमेकः कुलाल-
 म्बी यत्र विश्राम्यते कुलम् ॥ २२२ ॥ निरुत्साहं नि-
 रानन्दं निर्वीर्यमस्मिन्न्दनम् ॥ मास्मसीमन्तिनी काचि-
 जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ २२३ ॥ परोऽपि हितवान् बन्धु-
 र्वन्धुरप्यहितः परः । अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्य
 मौषधम् ॥ २२४ ॥ गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यश-
 तादपि । प्रासादादपि खट्वार्धं शेषाः परविभूतयः ॥ २२५ ॥
 मायां विना महाद्रव्यं द्राङ्ग संपाद्यते जनैः । विना पर-
 स्वहरणान्न कश्चित्स्यान्महाधनः ॥ २२६ ॥ भक्तद्रेशो
 जडप्रीतिः सुरुचिर्गुरुलङ्घने । मुखे कटुकता नूनं धनिनां
 ज्वरिणामिव ॥ २२७ ॥ लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते
 न स चापदम् । दुग्धं पश्यति माजरी यथा न लघुहा

दिक्म् ॥ २२८ ॥ न्यायाजितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठो प्रतिधि-
 मियः । शास्त्रवित्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते
 ॥ २२९ ॥ मृतस्य लिप्ता कृपणस्य दिप्ता विमार्गगा-
 याश्च रुचिः स्वकान्ते । सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मे-
 त्री विधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ २३० ॥ इष्या-
 भयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन रुद्धेन्यनिपीडितेन । प्रद्रेप युक्ते-
 न च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥ २३१ ॥
 भूमिपतावर्धपतौ बाले वृद्धे तपोनिधौ विदुषि । योषि-
 ति मूर्खे गुरुषु च विदुषा नैवोत्तरं देयम् ॥ २३२ ॥
 अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति । मलये
 भिल्लपुरन्धी चन्दनतरुकाष्ठमिन्धनं कुरुते ॥ २३३ ॥ वैद्य-
 स्तर्कविहिनो निर्लजा कुलवधूर्यतिमूर्खः । कटके च
 प्राहुणिको मस्तकशूलानि चत्वारि ॥ २३४ ॥ त्यजति
 भयमकृतपापं सुमित्रमयशः प्रमादिनं विद्या । ह्रीः
 कामिनमलसं श्रीः क्रूरं स्त्री दुर्जनं लोकः ॥ २३५ ॥
 सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति ऋत्ये प्रियासु नारीषु ।
 स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं जनः सुखी भवति

॥ २३६ ॥ अबला यत्र प्रबला बालो राजा निरक्षरो
मन्त्री । न हि न हि तत्र धनाशा जीवित आशाऽपि
दुर्लभा भवति ॥ २३७ ॥ आपदि मित्रपरीक्षा शूरप-
रीक्षा रणाङ्गणे भाति । विनये वंशपरीक्षा स्त्रियः परीक्षा
तु निर्धने पुंसि ॥ २३८ ॥ आरोग्यं विद्वत्ता सज्जन-
मैत्री महाकुले जन्म । स्वाधीनता च पुंसां महदैश्वर्यं
विनाप्यर्थैः ॥ २३९ ॥ विरला जानन्ति गुणान्विरलाः
कुर्वन्ति निर्धने स्नेहम् । विरलाः परकार्यस्ताः परदुः-
खेनापि दुःखिता विरलाः ॥ २४० ॥ रोगी चिरप्र-
वासी परान्नभोजी परावसथशायी । यज्जीवति तन्मरणं
यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥ २४१ ॥ अनुचितकर्मा-
रम्भः स्वजनविरोधो बलीयसा स्पर्धा । दुष्टस्त्रीविश्वासो
ह्यापद्वाराणि चत्वारि ॥ २४२ ॥ उपकारिणि विश्रब्धे
शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् । तं जनमसत्यसन्धं-
भगवति वसुधे कथं वहसि ॥ २४३ ॥ रक्तत्वं कमलानां
सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् । असतां च निर्दयत्वं स्व-
भावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ २४४ ॥ यद्यपि का नो

हानिः परकीयां चरति रासभो द्राक्षाम् । असमञ्जस-
 मिति मत्वा तथापि संखिद्यते चेतः ॥ २४५ ॥ अर्घनं
 खलु जीवधनं हेमार्द्धधनं महाधनं धान्यम् । अतिधन-
 मेतन्नितयं विद्या शीलं च मित्रं च ॥ २४६ ॥ बलो-
 पपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः परं नयेन स्वयमेव वैरिता-
 म् । भिषङ्गमास्तीति विचिन्त्य भक्षयेदकारणात्कोऽपि
 विचक्षणो विपम् ॥ २४७ ॥ कोलाहले काककुलस्य
 जाते विराजते कोक्किलकूजितं किम् । परस्परं संवदतां
 खलानां मौनं विधेयं सततं सुधीभिः ॥ २४८ ॥ देशा-
 टनं राजसभाप्रवेशो व्यापारिविद्रजनसंगतिश्च । सर्वेषु
 शास्त्रेष्ववलोकनं च चातुर्यमूलानि भवन्ति पञ्च ॥ २४९ ॥
 शाब्देन धर्मं कपटेन मित्रं परोपतापेन समृद्धिभावम् ।
 सुखेन विद्यां परुषेण नारीं वाञ्छन्ति ये व्यक्तमप-
 ण्डितास्ते ॥ २५० ॥ दानं दरिद्रस्य प्रभोश्च शान्तिर्यु-
 नां तपो ज्ञानवतां च मौनम् । इच्छानिवृत्तिश्च सुखा-
 न्वितानां दया च भूतेषु दिवं नयन्ति ॥ २५१ ॥
 अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवा-

दिनी च । वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ २५२ ॥ आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सप्रत्ययावृत्तिरभीतवासः । सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ २५३ ॥ अन्यायवित्तेन कृतोऽपि धर्मः सव्याज इत्याहुरशेषलोकाः । न्यायार्जितार्थेन स एव धर्मो निर्व्याज इत्यार्यजना वदन्ति ॥ २५४ ॥ प्रभुर्विवेकी धनवांश्च दाता विद्वान्विरागी प्रमदा सुशीला । तुरङ्गमः शस्त्रनिपातधीरो भूमण्डलस्याभरणानिपञ्च ॥ २५५ ॥ यती व्रती चापि पतिव्रता च वीराश्च शूराश्च दयापराश्च । त्यागी च भोगी च बहुश्रुताश्च सुसङ्गमात्रेण दहन्ति पापम् ॥ २५६ ॥ वनेऽपि दोषोः प्रभवन्ति रागिणां गृहेषु पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः । अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ २५७ ॥ उदीरितोऽर्थः पशुनाऽपि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेऽङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ २५८ ॥ यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापता-

डनैः । तथा चतुर्भिः पुरुषैः परीक्ष्यते । श्रुतेन शीलिन
 कुलेन कर्मणा ॥ २५९ ॥ मतिरेव बलाद्ररीयसी यद्-
 भावे करिणामियं दशा । इति घोषयतीव डिण्डिमः
 करिणो हस्तिपकाहतः कणम् ॥ २६० ॥ जरा रूपं
 हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
 कामो ह्रियं वृत्तमनार्यमेवा ह्येषः श्रियं सर्वमेवाभिमानः
 ॥ २६१ ॥ सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः पर-
 मापदां पदम् । वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः
 स्वयमेव संपदाः ॥ २६२ ॥ शिशुरपि निपुणो गुरोर्ग-
 रीयात्र तु वपुषैव महान्महत्प्रतिष्ठः । मणिरणुरपि भूष-
 णाय पुंसां न तु पृथुलैव शिला विलासहेतुः ॥ २६३ ॥
 दुर्मन्त्रिणं कमुपयास्ति न नीतिदोषाः संतापयन्ति
 कमपथ्यभुजं न रोगाः । कं श्रीर्नदर्पयति कं न निह-
 न्ति मृत्युः कं स्वीकृता न विषया ननु तापयन्ति
 ॥ २६४ ॥ अर्था हसन्त्युचितदानविहीनलुब्धे भूम्यौ
 हसन्ति ममभूमिरिति ब्रूवाणम् । जारा हसन्ति तन-
 यानुपलालयन्तं मृत्युर्हसत्यवनिर्षं रणरक्षणीरम्

॥ २६५ ॥ बालसखित्वमकारिणहास्यं स्त्रीषु विवादे
 असज्जनसेवा । गर्दभयानमसंस्कृतवाणी । पदसु नेरो
 लघुतासुपयाति ॥ २६६ ॥ वाक्ये तु यो नोद्विषतेऽनु-
 शिष्टः प्रत्याह यच्चापि नियुज्यमानः । प्रज्ञाभिमानी
 प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक् त्वरयैव श्रुत्यः ॥ २२१ ॥
 मनीषिणः सन्ति न ते हितैषिणो हितैषिणः सन्ति न
 ते मनीषिणः । सुहृच्च विद्वानपि दुर्लभो नृणां यथौ-
 पधं स्वादु हितं च दुर्लभम् ॥ २६८ ॥ स्थितो न खा-
 दामि हंसन्न जल्पे गतं न शोचामि कृतं न मन्ये ।
 द्वयोस्तृतीयो न भवामि राजन् केनास्मि मूर्खो वद
 कारणेन ॥ २६९ ॥ जवो हि सप्तेः परमे विभूषणं त्रयो-
 ऽङ्गनायाः कृशता तपस्विनः । द्विजस्य विद्या नृपतेरपि
 क्षमा पराक्रमः शस्त्रवलोपजीविनाम् ॥ २७० ॥ तद्भो-
 जनं यन्मुनिभुक्तशेषं स बुद्धिमान्यो न करोति प्रापम् ।
 तत्सौहृदं यत्क्रियते परोक्षं दम्भैर्विना यः क्रियते स धर्मः
 ॥ २७१ ॥ स्वर्गच्युतानामिह जीवलोके चत्वारि चिन्हा-

नि वसन्ति देहे । दानप्रसन्नो मधुरा च वाणी देवार्चनं
 पण्डित तर्पणं च ॥ २७६ ॥ नातिलोभो विनीतश्च
 दयादानरुचिर्मृदुः । प्रसन्नवदनश्चैव मनुष्यादागतो नरः
 ॥ २७३ ॥ बह्वाशी नैव संतुष्टो मायावी च क्षुधाऽधिकः
 । स्वप्नमूढोऽलसश्चैव तिर्यग्योन्यागतो नरः ॥ २७४ ॥
 विरोधिता बंधुजनेषु नित्यं सरोगता मूर्खजनेषु सङ्गः ।
 अतीव रोपी कडुका च वाणि नरस्य चिन्हं नरकागत-
 स्य ॥ २७५ ॥ इयमुदरदरी दुरन्तपूरा यदि न भवेदभि-
 मानभङ्गभूमिः । क्षणमपि न सहे भवादृशानां कुटि-
 लकटाक्षनिरीक्षणं नृपाणाम् ॥ २७६ ॥ गुरारेधीता-
 स्त्रिलवैद्यविद्यः पीयूषपाणिः कुशलः क्रियासु । गत-
 स्पृहो धैर्यधरः कृपालुः शुद्धोऽविकारी भिषगीदृशः
 स्यात् ॥ २७७ ॥ वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर ।
 यमस्तु हरति प्राणान्वैद्यः प्राणान्धनानि च ॥ २७८ ॥
 कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य चित्तं न नि-
 र्दहति कोपकृशानुतापः । कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न
 लोभपाशैर्लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥ २७९ ॥

यत्रापि तत्रापि गता भवन्ति हंसा महीमण्डल मण्ड-
नाय । हानिस्तु तेषां हि सरोवराणां येषां मरालैः सह
विप्रयोगः ॥ २८० ॥ दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्ण-
तालैर्दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या । तस्यैव ग-
ण्डयुगमण्डनहानिरेषा शृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चर-
न्ति ॥ २८१ ॥ अनेकशास्त्रं बहुवेदितव्यमल्पश्च कालो
बहवश्च विघ्नाः । यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा
क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ २८२ ॥ निमित्तमुद्दिश्य हि यः
प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति । अकारणद्वेषि
मनस्तु यस्य वै कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ २८३ ॥
यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे प्रियास्तु नारीष्वधनेषु ब-
न्धेषु । ऋतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये धनव्ययस्त्वेषु न
गण्यते बुधैः ॥ २८४ ॥ शस्त्रैर्हतास्तु रिपवो न हता
भवन्ति प्रज्ञाहताश्च नितरां सुहता भवन्ति ॥ शस्त्रं नि-
हन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं प्रज्ञा कुलं च विभवं च यं-
शश्च हन्ति ॥ २८५ ॥ स्तब्धस्य नश्यति यशो विष-
मस्य मैत्री नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः । विद्या-

फलं व्यसनिनः कृपणस्य । सौख्यं राज्यं प्रमत्तसचि-
 वस्य नराधिपस्य ॥ २८६ ॥ न जारजातस्य ललाट-
 शृङ्गं कुलप्रसूतस्य न पाणिपद्मम् ॥ यदा यदा मुञ्चति
 वाक्यवाणं तदा तदा जातिकुलप्रमाणम् ॥ २८७ ॥
 न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षे नान्यस्य दुःखे भवति प्रह-
 र्ष्टः । दत्त्वा न पश्चात्कुरुते हि तापं स कथ्यते सत्पु-
 रुषार्यशीलः ॥ २८८ ॥ यच्चिन्तितं तदिहा दूरतरं प्रया-
 ति यन्मनसाऽपि न कृतं तदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि
 वसुधाधिपचक्रवर्ती सोऽहं ब्रजामि विपिने जटिलस्त-
 पस्वी ॥ २८९ ॥ दद्यात्साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय
 प्रवेशं तन्नाशाय प्रभवति ततोवाञ्छमानः स्वयं सः ।
 तस्माद्देवो विमलमतिभिर्नाविकाशोऽधमानो जारोऽपि
 स्याद्बृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ २९० ॥ वृक्ष
 क्षीणफलं त्यजन्ति विहगा शुष्कं सरा सारसा निर्दे-
 व्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका श्रष्टं नृपं मन्त्रिणः । पुष्पं
 पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः सर्वः
 कार्यवशाज्जनोऽभिरमते तत्कस्य को वल्लभः ॥ २९१ ॥

लोभश्चेद्गुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः संत्यंवे
 त्पासा च किं शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् । सौजन्यं
 यदि किं गुणैः स्वमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः सद्विद्या
 यदि किं धनैरप्यशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ २९२ ॥
 पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् रामे-
 णापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः । अक्षेत्रा-
 पि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं प्रत्यासन्नविप-
 त्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ २९३ ॥ शक्तेर्नापि
 सता जनेन विदुषा कालान्तरप्रेक्षिणा वस्तव्यं खलु
 वज्रपातविषमं क्षुद्रेऽपि पापे जने । दुर्वीर्यग्रकरेण धूम-
 मलिनेनायासयुक्तेन किं भीमेनातिः बलेन मत्स्यभवे-
 नेऽपृषा न संवद्विताः ॥ २९४ ॥ एहि स्वांगतमावि-
 शासेनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे का वार्ता परि दुर्बलोऽसि
 नितरां प्रीतोऽस्मिते दर्शनात् । इत्येवं समुपागतं
 द्विजवरं संभावयन्त्यादरात्तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा
 गेहेषु गन्तुं सदा ॥ २९५ ॥ को लाभो गुणिसंगमः
 किमसुखं भाजेतरैः संगतिः का हानिः समयच्यु

तिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः । कः शूरो विजि-
 तेन्द्रियः प्रियतमा काऽनुव्रता किं धनं विद्या किं सुख-
 मप्रवासगमनं शक्यं किमाज्ञाफलम् ॥ २९६ ॥
 प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
 काले शक्त्याप्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् !
 तृष्णांस्त्रोतोविभङ्गो गुह्यु च विनयः सर्वभूताऽनुकम्पा
 सामान्यः सर्व शास्त्रेष्वनुपहत विधिः श्रेयसामेष पन्थाः
 ॥ २९७ ॥ ऐश्वर्यस्य विभूषणं, सुजनता शौर्यस्य वा-
 कसंयमो ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो पित्तस्यपात्रे
 व्ययः । अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य नि-
 व्यर्जिता सर्वेषामपि सर्वं कारणमिदं शीलं परं भूषणम्
 ॥ २९८ ॥ सन्तः कापि न सन्ति सन्ति यदि वा दुः-
 स्वेन जीवन्ति ते विद्वांसोऽपि मसन्ति सन्ति यदिवा
 मात्सर्ययुक्ताश्चते । राजानोऽपि न सन्ति सन्ति यदिवा
 लोभाद्धनग्राहिणो दातारोऽपि न सन्ति सन्ति यदिवा
 सेवाऽनुकूलाः क्षितौ ॥ २९९ ॥ त्वं राजा वयमप्युपा-
 सितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नाताः ख्यातस्त्वं, विभवैर्यशांसि क-

वयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः । इत्थं मानद नातिदूरमुभयो
 रप्यावयोरन्तरं यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येका-
 न्ततो निःस्पृहाः ॥ ३०० ॥ अर्थानामीशिपे त्वं वय-
 मपि च गिरामीश्महे यावदित्थं शूरस्त्वं वादिदर्पज्वर-
 शमनविधावक्षयं पाटवं नः । सेवन्ते त्वां धनाढ्या म-
 तिमलहतये मामपि श्रोतुकामा मय्यप्यास्था न चे-
 त्तत्वयि मम सुतरामेष राजन्गतोऽस्मि ॥ ३०१ ॥ धर्म-
 तत्परता मुखे मधुरता दाने, समुत्साहता मित्रेऽवञ्चे-
 कता गुरौ विनयता चित्तेऽतिगम्भीरता । आचारे शु-
 चिता गुणे रसिकता शास्त्रेषु विज्ञातृता रूपे सुन्दरता
 शिवे भजनता त्वय्यस्ति भो राघव ॥ ३०२ ॥ वरं
 मौनं कार्यं नच वचनमुक्तं यदनृतं । वरं क्लेशं पुंसां न
 च परकलत्राभिगमनम् । वरं प्राणत्यागो न च पिशु-
 नवाक्येष्वभिरुचिर्वरं भिक्षाशित्वं नच परधनास्वाद-
 नसुखम् ॥ ३०३ ॥ सिद्धिं वाञ्छयता जनेन विदुषा
 तेजो निगृह्य स्वकं सत्त्वोत्साहवताऽपि देवगतिषु स्थैर्यं
 प्रकार्यं क्रमात् । देवेन्द्रद्बुहिणौपमैर्बहुगुणैरभ्यर्चितो भ्रा-

वृभिः किं छिष्टः सुचिरं विराट्भवने पूर्वं न धर्मात्मजः
 ॥ ३०४ ॥ किं चित्रं यदि राजनीतिकुशलो राजा भवे-
 द्धार्मिकः किं चित्रं यदि वेदशास्त्रनिपुणो विप्रो भवेत्प-
 ण्डितः । तच्चित्रं यदि रूपयौवनवती साध्वी भवेत्का-
 मिनी, तच्चित्रं यदि निर्धनोऽपि पुरुषः पापं न कुर्यात्क्र-
 चित् ॥ ३०५ ॥ सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहस्तप्राणा-
 निप्रयान्पाणिनेर्मांसाकृतमुन्मथार्थं सहसा हस्ती
 मुनिं जैमिनिम् । छन्दोज्ञाननिधिं जवानं मं करो वेला-
 तटे पिङ्गलम् । अज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिर-
 र्था गुणैः ॥ ३०६ ॥

संसारवर्णनम्. ३३

संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे । ज्ञानामृत-
 रसास्वादः आलापः सज्जनैः सह ॥ १ ॥ यथा विन्ध्य-
 वनस्थाने प्रस्फुरन्ति करेणवः । तथा तस्मिन्परे भृञ्चि
 ब्रह्माण्डत्रसरेणवः ॥ २ ॥ यः सर्वविभोऽस्माकं विद्यां
 न विषयस्ततः । तुल्यगत्कथने शक्तिर्न ममास्ति महा-

मते ॥ ३ ॥ देहवद्धटधानादौ सुविचार्य विलोकयतां-
म । कंधानां कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु
॥ ४ ॥ एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं
रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्धूतनिर्नाङ्कुरं । पर्यायेण
शिशुत्वयौवनजरावैरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्तिशृणोति जि-
घ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति ॥ ५ ॥ क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी
क्वचिदपि सुरामत्तकलहः क्वचिद्वीणावादः क्वचिदपि च
हाहेति रुदितम् । क्वचिद्रम्या रामा क्वचिदपि जराज-
र्जरतनुर्न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥
॥ ६ ॥ कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थायते
गर्भवासे कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने विप्र-
योगः । नारीणामप्यवज्ञा विलसति नियतं वृद्धभावोऽ-
प्यसाधुः संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पम-
प्यस्ति किञ्चिद् ॥ ७ ॥ गात्रं संकुचितं गतिविगलिता
भ्रष्टा च दन्तावलिर्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बर्धिरता वक्रं च
लालायते । वाक्ये नाद्रियते च बान्धवजनैर्भार्याः न
शुश्रूषते, हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवपसः

यते ॥ ८ ॥ इन्द्रास्याशुचिंशूकरस्य च सुखे दुःखे च
 नुस्त्यन्तरं स्वेच्छाकल्पनया तयोः खलु सुधा विष्ठा च
 काम्याशनम् । रम्भा चाशुचिंशूकरी च परमप्रेमा-
 स्पदं मृत्युतः संत्रासोऽपि समः स्वकर्मगतिभिश्चान्यो-
 न्यभावः समः ॥ ९ ॥

लोकवासनानिन्दा. ३४

अतिदाक्षिण्ययुक्तानां शङ्कितानां पदे पदे । परा-
 पवादभीरुणां दूरेतो यान्ति संपदः ॥ १ ॥ निन्दां यः
 कुरुते साधोस्तया स्वं दूषयत्यसौ । स्त्रिभृतिं यस्त्यजे-
 दुच्चैर्मूर्ध्नि तस्यैव सा पतेत् ॥ २ ॥ काकैः पक्षिषु चा-
 ण्डालः स्मृतः पशुषु गर्दभः । नराणां कोऽपि चाण्डाल-
 लः स्मृतः सर्वेषु निन्दकः ॥ ३ ॥ असंमनि तपोवृद्धिः
 संमानोच्चैः तपः क्षयः । प्रजया पुण्यहानिः स्यान्नि-
 न्दया सद्गतिर्भवेत् ॥ ४ ॥ विद्यते न हि स कश्चिदु-
 पायः सर्वलोकपरितोषकरो यः । सर्वथा स्वहितमात्र-
 रणीर्यं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥ ५ ॥ मन्त्रि-

न्दया यदि जनः परितोषमेतिः नन्वप्रयत्नसुलभोऽय-
 मनुग्रहो मे । श्रेयोऽर्थिनोपि पुरुषाः परतुष्टिहेतोर्दुः-
 स्वार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥ ६ ॥ न वेत्ति
 यो यस्य गुणप्रकर्षं स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम् ।
 यथा किराती करिकुम्भजातां मुक्तां परित्यज्य विभर्ति
 गुञ्जाम् ॥ ७ ॥ वसन्त्यरण्येषु चरन्ति दुर्वाः पिबन्ति
 तोयान्यपरिग्रहाणि । तथापि बध्या हरिणा नराणां को
 लोकमाराधयितुं समर्थः ॥ ८ ॥ न लोकचित्तग्रहणे
 रतस्य न भोजनाच्छादनतत्परस्य । न शब्दशास्त्राभि-
 रतस्य मोक्षो न चातिरम्यावसथप्रियस्य ॥ ९ ॥ निन्द-
 न्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मीः समाविशतु
 गच्छतु वा यथेष्टम् । अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे
 वा न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ १० ॥
 जीवन्तु मे शत्रुगणाः सदैव येषां प्रसादित्सुविचक्ष-
 णोऽहम् । यदा यदा मे विकृतिं भजन्ते तदा तदा मां
 प्रतिबोधयन्ति ॥ ११ ॥ जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रत-
 रूचौ दम्भः शुचौ कैतवं शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता

दैन्यं । प्रियालापिनि । तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता
 वक्तुर्यशक्तिः स्थिरे तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां
 यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥ १२ ॥ प्रायेणात्रकुशान्वितं कुकु-
 लजाः श्रीवल्लभां दुर्भगाः दातारं कृपणा ऋजूनृजवो
 वित्तान्वितं निर्धनाः । वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं व-
 र्माश्रयं पापिनो नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निन्द-
 न्ति मूर्खा जनाः ॥ १३ ॥ सृष्टिं कर्णसुधां व्यनक्तु
 सुजनस्तस्मिन्न मोदामहे वृतां वाचमसृयको विपमुच्चं
 तस्मिन्न स्विद्यामहे । या यस्य प्रकृतिः स तां वितनुतां
 किं नस्तया चिन्तया कुर्मस्तत्सल्ल कर्म जन्मनिगद-
 च्छेदाय यज्जायते ॥ १४ ॥

वैराग्यप्रकरणम्. ३५

जलमग्निर्विषं शस्त्रं क्षुद्याधिः पतनं गिरेः । निमित्तं
 किञ्चिदासाद्य देही प्राणान्विमुञ्चति ॥ १ ॥ एता याः
 प्रेक्षसे लक्ष्मीश्चत्रचामरचञ्चलाः । स्वप्न एव महाबुद्धे
 दिनानि त्रीणि पञ्च वा ॥ २ ॥ एकोऽद्य प्रातरपरे

पश्चादन्त्ये पुनः परे । सर्वे निःसीम्नि संसारे यान्ति कः
 केन शोच्यते ॥ ३ ॥ येषां निसेपोन्मेषाभ्यां जगतां
 प्रलयोदयौ । तादृशाः पुरुषाः सन्ति मोदृशां गणनैव
 का ॥ ४ ॥ कोटयो ब्रह्मणां याता गताः सर्गपरम्पराः ।
 प्रयाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीवने ॥ ५ ॥ येषु
 येषु दृढं बद्धा भावना दृढवस्तुषु । तानि तानि विन-
 शानि दृशानि किमिहोत्तमम् ॥ ६ ॥ नीलोत्पला भनः
 यनाः परमप्रेमभूषणम् । हासायैव विलासिन्यः क्षण-
 भङ्गितया स्थिताः ॥ ७ ॥ गतेनापि न संबन्धो न
 सुखेन भविष्यता । वर्तमानं क्षणातीतं संगतिः । कस्य
 केन वा ॥ ८ ॥ पृथिवी दह्यते यत्र मेरुश्चापि विशी-
 र्यते । सुशोषं सागरजलं शरीरे तत्र का कथा ॥ ९ ॥
 लब्धोस्त्यक्ताश्च संसारे यावन्तो बान्धवास्त्वया । न
 सन्ति स्वर्गं तावन्त्यो गङ्गायामपि वालुकाः ॥ १० ॥
 अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्य-
 क्तनिधनान्यैव तत्र का परिदेवना ॥ ११ ॥ मातृपि-
 तृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । तवानन्तानि यातानि

कस्य, ते कस्य वा भवान् ॥ १२ ॥ सर्वे क्षयान्ता नि-
 चयाः पतानान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोमान्ता
 मरणान्तं हि जीवितम् ॥ १३ ॥ जन्मैव व्यर्थतां नीतं
 भवभोगप्रलोभिना । काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्ता
 मणिर्मया ॥ १४ ॥ मृत्योर्विभेषि किं मूढ भीतं, मुञ्च-
 ति किं ग्रामः । अजातं नैव गृह्णाति कुरु । यत्नमंजन्म-
 नि ॥ १५ ॥ आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छ-
 या । तथा चेद्विश्वकर्तारं, को न मुच्येत बन्धनात्
 ॥ १६ ॥ स्वमस्तकसमारूढं, मृत्युं पश्येज्जनो यदि ।
 आहारोऽपि न रोचेत्, किमुतान्या विभृतया ॥ १७ ॥
 विवेक एव व्यसनं पुंसां, क्षपयितुं क्षमः । अपहर्तुं
 समर्थोऽसौ रविरेव निशातमः ॥ १८ ॥ पुत्रमित्रकल-
 त्रेषु सक्ताः सीदन्ति, जन्तवः । सरःपङ्काणिवे मग्ना जीर्णा
 वनगजा इव ॥ १९ ॥ मितमायुर्वयो नित्यं नैति धातं
 कदाचन । परामृशन्ति, तदपि न भवं भोगिलोभुपाः
 ॥ २० ॥ निःस्नेहो याति निर्वाणं, स्नेहोऽनर्थस्य कार-
 णम् । निःस्नेहेन प्रदीपेन यदेतत्प्रगटीकृतम् ॥ २१ ॥

अश्रीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमही । शयीमहि
मही पृष्ठे कुर्विमहि किमीश्वरैः ॥ २२ ॥ यावतः कुरुते
जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्यनिखन्य-
न्ते हृदये शोकशङ्खवः ॥ २३ ॥ प्रचण्डवासनावातेरु-
द्धुतानौर्मनोमयी । वैराग्यकर्णधोरण विना रोद्धुं न
शक्यते ॥ २४ ॥ रागिण्यपि विरागिण्यः स्त्रियस्तासु
रमेत कः । अहं च कलये मुक्तिं या विरागिणि रागि-
णी ॥ २५ ॥ पुरयित्वाऽथिनांमाशां प्रियं कृत्वा द्विपा-
मपि । पारं गत्वा श्रुतौषस्य धन्या वनमुपासते ॥ २६ ॥
उद्धाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः । यत्तिष्ठति
तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥ २७ ॥ निर्विवेकत-
या बाल्यं कामोन्मादेन यौवनम् । वृद्धत्वं विकलत्वेन
सदाःसोपद्रवं नृणाम् ॥ २८ ॥ प्रातर्मूर्त्तपुरीपाभ्यां
मध्याह्ने क्षुत्पिपासया । वृत्ताः कामेन बाध्यन्ते प्राणि-
नो निशि निद्रया ॥ २९ ॥ गतसारेऽत्रसंसारे सुख-
भ्रान्तिः शरीरिणाम् ॥ लालापानमिवाङ्गुष्ठे बालानां
स्तनविभ्रमः ॥ ३० ॥ दिनमेकं शशी पूर्णः क्षीणस्तु

बहुवसिरान् । सुखादिः खं सुराणामप्यधिकं । का कथा
 नृणाम् ॥ ३१ ॥ इत्यत्रातः संस्कृतं चोन्नं । सार्थं संबो
 विनश्यति । तदीयरसनिष्पन्नेः काये का नाम नित्यता
 ॥ ३२ ॥ सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशनः ।
 शरीरकस्यापि कृते मूर्खाः पापानि कुर्वते ॥ ३३ ॥
 स्वदेहाशुचिगन्धेन नि विरज्येत यमीपुमान् ॥ ३४ ॥ वैराग्य-
 कारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते ॥ ३५ ॥ मांसासृक्-
 पूयविष्मूत्रस्नायुमज्जाऽस्थिसंहतौ । देहेचेत्प्रीतिमान्मू-
 ढो भविता नरकेऽपि सः ॥ ३६ ॥ स्थानाद्वीजाडु-
 पष्टम्भान्निष्पदान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात्प-
 ण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥ ३७ ॥ लोहदारुमयैः पाशैः
 पुमान्बद्धो विमुच्यते ॥ पुत्रदारुमयैः पाशैर्बद्धो नैव
 विमुच्यते ॥ ३८ ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं
 द्रव्यसंचयः । ऐश्वर्यं प्रियसंवासाः सुहोत्तत्र नः प-
 ण्डितः ॥ ३९ ॥ अधये महतां मूर्ध्निते दिवैर्निपतन्त्यघः
 हन्तचित्तं महत्तायाः कैष विश्वस्तता तव ॥ ४० ॥
 प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ॥

आमकुम्भेद्वाग्भिःस्थो विशीर्णः सन्विभावते ॥ ४१ ॥
 यथा हि । पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति । विश्र-
 म्य च पुनर्गच्छेत् तद्वद्भूतसमागमः ॥ ४१ ॥ ॥ पञ्च-
 भिर्निर्मिते देहे पञ्चत्वं च पुनर्गते ॥ स्वां स्वां योनिः
 मनुषास्ते तत्र का परिदेवता ॥ ४२ ॥ अधः पश्यसि-
 किं वृद्धः किं च ते प्रतितं भुवि । अरेमूढ न जानासि गत-
 मे यौवनं धनम् ॥ ४३ ॥ कायः सन्निहितापायः संपदा
 पदमापदाम् । समागमाः सांपगमाः सर्वमुत्पादि मङ्गु-
 रम् ॥ ४४ ॥ अज्ञानं कारणं न स्याद्वियोगो यदि-
 कारणम् । शोको दिनेषु गच्छत्सु वर्द्धतामपयाति
 किम् ॥ ४५ ॥ अकाण्डपातजातानामस्राणां मर्मभेदि-
 नाम् । गढिशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधम् ॥ ४६ ॥
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ । समेत्य च
 व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ४७ ॥ ॥ त्वद्वास रुधिरं
 स्नायुमेदोमज्जास्थि संहतौ ॥ विष्णुत्रपये स्मृतां कृमीणां
 कियदन्तरम् ॥ ४८ ॥ क धनानि महीपानां ब्रम्हणः क
 जगन्ति वा । प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता

तव ॥ ४९ ॥ अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।
 लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च वाधते ॥ ५० ॥ जातस्य
 हि ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता । उपनीतेऽप्यविद्या
 त्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥ ५१ ॥ यूनाश्च परदारदिदोरि
 द्यं च कुटुम्बिनः । पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रिय
 ते तदा ॥ ५२ ॥ बलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।
 गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ५३ ॥ दुःस्वी
 दुःस्वाधिकान् पश्येत्सुस्वीपश्येत्सुस्वाधिकान् । आत्मानं
 हर्षशोकाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत् ॥ ५४ ॥ बिसमल-
 मशनाय स्वादु पानाय तोयं शयनमवनिष्ठे वल्कले
 वाससी च । नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणामविनयमः
 नुमन्तुं नोत्सहेदुर्जनाम् ॥ ५५ ॥ दाराः परिभवकारा
 बन्धुजनो बन्धनं विषं विषयाः । कोऽयं जनस्य मोहो
 ये रिपवस्तेषु सुहृदाशा ॥ ५६ ॥ परादुर्भवन्ति वपुषः
 कति नामकीटयान्ययत्नतः खलु तनोरपसारयन्ति ।
 मोहः क एष जगतो यदपत्यसंज्ञां तेषां विधाय परिशो-
 षयति स्वदेहम् ॥ ५७ ॥ अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं

दशनविहीनं जातं, तुण्डम् । वृद्धो याति, गृहित्वां दण्डं
तदपि न मुञ्चत्याशा पिण्डम् ॥ ५८ ॥ महाबलान् पश्य,
महाऽनुभावान् प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् । राज्या-
नि हित्वा, विपुलांश्च भोगान् गतान्नेरेन्द्रान्वशमन्तकस्य
॥ ५९ ॥ मृतं पुत्रं दुःस्वपुष्टं मनुष्या उतिक्षप्य राजन्
स्वगृहान्निर्हरन्ति । तं, मुक्तकेशाः करुणं रुदन्ति, चिता-
मध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ ६० ॥ अन्यो धनं प्रेतग-
तस्य भुङ्क्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् । द्वाभ्यामयं
सह, गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्टमानः ॥ ६१ ॥
अविदितपरमानन्दो, वंदति जनो विषयमेव रमणीयम् ।
तिलतैलमेव मृष्टं येन न दृष्टं घृतं कापि ॥ ६२ ॥ चि-
त्तायत्तं धातुबद्धं शरीरं नष्टे चित्ते धातवो यान्ति ना-
शम् । तस्माच्चित्तं सर्वदा रक्षणीयं स्वस्थे चित्ते बुद्ध्यः
संभवन्ति ॥ ६३ ॥ अहौ वा हारे, वा बलवति रिपौ वा सुहृ-
दि वा मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा हृदि वा । तृणे
वा स्रैणे वा मम समदृशो, यान्तु दिवसाः क्वचित्पुण्या-
रण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ ६४ ॥ त्रियो दो-

लालोला विषयजरसाः प्रान्तविरसा विषत्रेहं देहं मह-
 दपि धनं भृरिनिवनम् । वृहच्छोको लोकः सततमबला
 दुःखबहलास्तथाऽप्यस्मिन्परे पथि वत स्ता हन्त कु-
 थियः ॥ ६५ ॥ नन्दन्ति मन्दाः श्रियमाप्य नित्यं
 परं विपीदन्ति विपद्गृहीताः । विवेक दृष्ट्या चरतां
 नराणां श्रियो न किञ्चिद्विपदो न किञ्चित् ॥ ६६ ॥
 हरिष्यमाणो बहुधा परस्वं करिष्यमाणः सुतसंपदादि ।
 धरिष्यमाणोऽरिशिरःसुपादं न स्वं मरिष्यन्तमवेति
 कोऽपि ॥ ६७ ॥ मरणं प्रकृतिः शरीरिणांपिकृतिर्जी-
 वनमुच्यते बुधैः । क्षणमप्यवतिष्ठते भ्रसन्पदि जन्तु-
 र्नेतु लाभवानसौ ॥ ६८ ॥ नलिनीदलगतमल-
 मतितरलं तद्वज्जीपितमतिशयचपलम् । विद्विष्याधि-
 व्यालग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् ॥ ६९ ॥ चेतो-
 हरा युवतपः सुहृदोऽनुकूलाः सद्बान्धवाः प्रणयनप्रमि-
 रश्च भृत्याः । गर्जन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरगाः सं-
 मीळने नयनयोर्नहि किञ्चिदस्ति ॥ ७० ॥ मित्रं कल-
 त्रमितरः परिवारलोको भोगिकमावनमिमाः किल्ल सं-

पदो नः । एकः क्षणः स तु भविष्यति यत्र भूयो नायं
न यूयमितेर न वयं न चैते ॥ ७१ ॥ अहमिह कृतविद्यो
वेदिता सत्कलानां धनपतिरहमेको रूपलावण्ययुक्तः ।
इतिकृतगुणगर्वः खिद्यते किं जनोऽयं कतिपयदिनमध्ये
सर्वमेतन्न किंचित् ॥ ७२ ॥ वयं येभ्यो जाताश्चिरंतर-
गता एव खलु ते समं यै संवृद्धाः स्मरणपदवीं तेऽपि
गमिताः । इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना ग-
तास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ७३ ॥ अ-
मीषां जन्तूनां कतिपयनिमेषस्थितिजुषां वियोगे धी-
राणां क इह परितापस्य विषयः । क्षणादुत्पद्यन्ते वि-
लयमपि यान्ति क्षणममी न केऽपि स्थातारः सुरगिरि-
पयोधिप्रभृतयः ॥ ७४ ॥ आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं
रात्रौ तदर्धं गतं तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्व-
वृद्धत्वयोः । शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभि-
नीयते जीवे वारितरङ्गबुद्बुदसमे सौख्यं कुतः प्राणिना-
म् ॥ ७५ ॥ रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न
गेयादिकं किंवा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीत-

ये । किंतू भ्रान्तपतत्पतद्गपवनव्यालोलदीपाङ्कुरच्छाया
 चञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ ७६ ॥
 भोगा मेघवितानमध्यविलासत्सौदामिनीचञ्चला आयु-
 र्वायुविषद्विताक्षपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरम् । लोला यौव-
 नलालसांस्तनुभृतामित्याकलय्यं द्रुतं योगे धैर्यसमाधि-
 सिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः ॥ ७७ ॥ भोगा न
 भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः । कालो
 न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः
 ॥ ७८ ॥ पुनः प्रभातं पुनरेव शर्वरी पुनः शशाङ्कः पु-
 नरुद्यते रविः । कालस्य किं गच्छति याति यौवनं त-
 थापि लोकः कथितं न बुध्यते ॥ ७९ ॥ किं ते धनै-
 र्बन्धुभिरेव वा किं दारैश्च किं ब्राह्मण यो मरिष्यति ।
 आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गताः
 पिता च ॥ ८० ॥ धर्मं प्रसङ्गादपि नाचरन्ति पापं प्र-
 यत्नेन समाचरन्ति । आश्चर्यमेतद्धि मनुष्यलोकेऽमृतं
 परित्यज्य विषं पिबन्ति ॥ ८१ ॥ केचिद्वदन्ति धन-
 हीनजनो जघन्यः केचिद्वदन्ति गुणहीनजनो जघन्यः ।

व्यासो वदत्यखिलत्रेदविशेषविज्ञो नारायणस्मरणहीन
जनों जवन्यः ॥ ८२ ॥ रात्रिः सैव पुनः स एव दिव-
सो मत्वा मुधा जन्तवो धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृत-
प्राग्धतत्तत्क्रियाः ॥ व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविषयैरेवंवि-
धेनामुना संसारेण कदर्थिताः कथमहो मोहान्न लज्जामहे
॥ ८३ ॥ ब्रह्मज्ञानविवेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दु-
ष्करं यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धनान्येकान्ततो निः-
स्पृहाः । न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्र-
त्ययो वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परित्यक्तुं न शक्ता वय-
म् ॥ ८४ ॥ धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां ज्योतिः
परं ध्यायतामानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःशंक-
मङ्गेशयाः । अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापी-
तटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परिक्षीयते ॥ ८५ ॥
पापाणखण्डेष्वपिरत्नबुद्धिः कान्तेति धीः शोणितमांस-
पिण्डे । पञ्चात्मके वर्ष्मणि चात्मभावो जयत्यसौ का-
चन मोहलीला ॥ ८६ ॥ कुटुम्बचिन्ताकुलितस्य पुंसः
कुलं च शीलं च गुणाश्च सर्वे । अपक्वकुम्भे निहिता

इवापः प्रयान्ति देहेन समं विनाशम् ॥ ८७ ॥ निखिलं
 जगदेव नश्वरं पुनरस्मिन्नितरां कलेवरम् । अथ तस्य-
 कृते कियानयं क्रियते हन्त जनैः परिश्रमः ॥ ८८ ॥
 व्याध्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती रोगाश्च शत्रव इव
 प्रहरन्ति देहम् । आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
 लोकस्तथाप्यहितमाचरन्तीति चित्रम् ॥ ८९ ॥ दधति
 तावदमी विषयाः सुखं स्फुरति यावदियं हृदि मूढता ॥
 मनसि तत्त्वविदां तु विवेचके क्व विषयाः क्व सुखं
 क्व परिग्रहाः ॥ ९० ॥ अवश्यं यातारश्रितरमुपित्वा-
 ऽपि विषया वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयम-
 मून् । व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापय मनसः स्वयं
 त्यक्तास्त्विते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ ९१ ॥ न सं-
 सारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं विषाकः पुण्यानां
 जनयति भयं मे विमृशतः । महद्भिः पुण्योषैश्चिरपरि-
 गृहीताश्च विषया महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं
 विषयिणाम् ॥ ९२ ॥ धनं तावलब्धं कथमपि तथा-
 प्यस्य नियतं विनाशेऽलाभे वा तव सति वियोगोऽप्यु

भयथा । अनुत्पादः श्रेयान्किमु कथय तस्याथ विलयो
 विनाशो लब्धस्य व्यथयति तरां नत्वनुदयः ॥ ९३ ॥
 अतिक्रान्तः कालो ललितललनाभोगसुखदो भ्रमन्तः
 शान्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणौ । इदानीं स्वः सि-
 न्धोस्तटभुवि समाक्रन्दनगिरः सुतारैः फूत्कारैः शिव
 शिव, शिवेति प्रतनुमः ॥ ९४ ॥ महाशय्या भूमिर्म-
 सृणमुपधानं भुजलता वितानं चाकाशं व्यजनमनुकू-
 लोऽयमनिलः । स्फुरद्दीपश्चन्द्रः स्वधृतिवनितासङ्गमुदि-
 तः सुखं शान्तः शेते विगतभवभीतिर्नृप इव ॥ ९५ ॥
 आशा नाम नदी मनोरथजलां तृष्णांतरङ्गाकुला राग-
 ग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी । मोहावर्तसु-
 दुस्तराऽतिगहजा । प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी तस्याः पारगता वि-
 शुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ ९६ ॥ आदि-
 त्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं व्यापारैर्वहुका-
 र्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते । दृष्ट्वा जन्मजराविप-
 त्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते पीत्वा मोहमयीं प्रमादम-
 दिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ९७ ॥ भोगे रोगभयं कुले

च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं मौने दैन्यभयं बले रि-
 पुभयं रूपे जराया भयम् । शास्त्रे वादभयं गुणे स्व-
 लभयं काये कृतान्ताद्भयं सर्वे वस्तु भयान्वितं
 भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ९८ ॥ याञ्चाशून्य-
 मयत्नलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं व्यालानां पशव
 स्तृणाङ्कुरभुजः सृष्टाः स्थलीशायिनः । संसारार्ण-
 वलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां यामन्वेष-
 यतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ९९ ॥
 पुत्रः स्यादिति दुःखितः सति सुते तस्यामये दुःखित
 स्तदुःखादिकमार्जने तदनये तन्मूर्खतादुःखितः । जात-
 श्वेत्सगुणौऽथ तन्मृतिभयं तस्मिन्मृते दुःखितः पुत्र-
 व्याजमुपागतो रिपुरयं मा कस्यचिज्जायताम् ॥ १०० ॥
 धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं गेहिनी
 सत्यं सूनुरयं दया च भगिनी भ्राता मनःसंयमः ।
 शय्या भूमितलं दिशोपि वसनं ज्ञानामृतं भोजन मेते
 यस्य कुटुम्बिनो वद सस्त्रे कस्माद्भयं योगिनः ॥ १०१ ॥
 जातोऽहं जनको ममैष जननी क्षेत्रं कलत्रं कुलं पुत्रामि-

त्रमरातयो वसु, बलं विद्या सुहृद्बान्धवाः । । चित्तस्प-
 न्दितकल्पनामनुभवन्विद्वानविद्यामयीं निद्रामेत्य विषू-
 र्णितो बहुविधान्स्वप्नानिमान्पश्यति ॥ १०२ ॥ क्वचि-
 द्भूमौ शय्या केचिदपि च पर्यङ्कशयनं क्वचिच्छाकाहा-
 री क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः । क्वचित्कन्थाधारी
 क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो मनस्वी कार्यार्थी न गण-
 यति दुःखं न च सुखम् ॥ १०३ ॥ पतत्यवश्यं हि
 विकृष्यमाणं कालेन यत्नादपि रक्ष्यमाणम् । वर्ष्मा-
 मुना सिध्यतिचेत्परार्थः स एव मर्त्यस्य परः पुमर्थः
 ॥ १०४ ॥ प्रबलानिलवेगवेल्लितध्वजचीनांशुककोटि-
 चञ्चले । अपि मूढमतिः कलेवरे कुस्ते कः स्थिरबुद्धि-
 मम्बिके ॥ १०५ ॥ कति नाम सुता न लालिताः कति
 वा नेह वधूरभुञ्जिहि । क्व तु ते क्व च ताः क्व वा
 वयं भवसङ्गः स्वर्गं पान्थसंगमः ॥ १०६ ॥ यथा प्रपायां
 बहवो मिलन्ते क्षणे द्वितीये वत भिन्नमार्गाः । प्रयान्ति
 तद्बद्धहुनामभाजो गृहे भवन्त्यत्र न कश्चिदन्ते ॥ १०७ ॥
 रेतोरक्तप्रसूतं जडमशनचितं षड्विकारं त्वगस्थिसायु-

क्रव्यान्त्रमज्जारुधिरमयमतिस्वल्पमाध्यामयाद्यम् । प्रा-
 णापाये मृदादिप्रतिममपि च विद्वकीटभस्मावशेषं देहं
 तं मूढ कस्मादहमिति मनुषे केन वा वञ्चितोऽसि ॥१०८॥
 अमेध्यपूर्णं कृमिजालसंकुलं स्वभावदुर्गन्धमशौचमधु-
 वम् । कलेवरं मूत्रपुरीषभाजनं रमन्ति मूढान रमन्ति
 पण्डिताः ॥ १०९ ॥ योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु
 मायारचितेषु मूढः । प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या
 पतङ्गवन्नश्यति नष्टबुद्धिः ॥ ११० ॥ इह चेद्वेदीदथस-
 त्यमस्ति न चेद्वेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु वि-
 चिन्त्य धीराः प्रेत्यास्मल्लोकादमृता भवन्ति ॥१११॥ अ-
 जानन्दाहार्ति पतति शलभस्तीव्रदहने न मीनोऽपि ज्ञात्वा
 विपज्जालजटिलान्न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोह-
 महिमा ॥ ११२ ॥ यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमु-
 च्यते । निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःस्वमण्वपि
 ॥ ११३ ॥ यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी रघुपतेः क्व गतो-
 त्तरकोशला । इति विचिन्त्य मनःस्थिरतां कुरु न सदि-

दं जगदित्यवधारय ॥ ११४ ॥ साधारणे वपुषि काक-
सृगालवन्हिमात्रादिकस्य ममतां त्यज दुःखहेतुम् ।
तद्वज्जहि बहिरर्थगतां च विद्वान् चित्तं वधान परमा-
त्मनि निर्विशङ्कम् ॥ ११५ ॥ यावत्स्वस्थमिदं शरीरम-
रुजं यावज्जरा दूरतो यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता याव-
त्क्षयो नायुषः । आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः
प्रयत्नो महान्सन्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः
कीदृशः ॥ ११६ ॥ रोगा हरन्ति सततं प्रबलाः शरीरं
कामादयोऽप्यनुदिनं प्रदहन्ति चित्तम् । मृत्युश्च नृत्य-
ति सदा कलयन्दिनानि तस्मात्त्वमद्य शरणं मम दीन
बन्धो ॥ ११७ ॥ देहो विनश्यति सदा परिणामशील-
श्चित्तं च खिद्यति सदा विषयानुरागि । बुद्धिः सदा हि
रमते विषयेषु नान्तस्तस्मात्त्वमद्य ॥ ११८ ॥ आयु-
र्विनश्यति यथाऽऽमघटस्थतोयं विद्युत्प्रभेव चपला वत
यौवनश्रीः । वृद्धा प्रधावति यथा सृगराजपत्नी तस्मा-
त् ॥ ११९ ॥ सत्संगतीह विदिता तव भक्तिहेतुः
साऽप्येद्य नास्ति वत पण्डितमामिनोमे । तामन्तरेण न

हि सा क्व च बोधवार्ता तस्मात् ॥ १२० ॥, दृष्टिर्न
 भूतविषया समताऽभिधाना वैषम्यमेव तदियं विषयी
 करोति । शान्तिः कुतो मम भवेत्समता न चेत्स्यात्त-
 स्मात् ॥ १२१ ॥ मैत्री समेषु न च ममास्ति कदाऽपि
 नाथ दीने तथा न करुणा मुदिता च पुण्ये । पापेऽ-
 नुपेक्षणवतो मम मुत्कथं स्यात्तस्मात् ॥ १२२ ॥ ने-
 त्रादिकं मम बहिर्विषयेषु सक्तं नान्तर्मुखं भवति तान्प्र-
 विहाय तस्य । क्लान्तर्मुखत्वमपहाय सुखस्य वार्ता
 तस्मात् ॥ १२३ ॥ ज्ञानं यथा मम भवेत्कृपया गु-
 रूणां सेवां तथा न विधिनाऽकरवं हि तेषाम् । सेवाऽपि
 साधनतया विदिताऽस्ति वित्तेस्तस्मात्त्वमद्य शरणं मम
 दीनबन्धो ॥ १२४ ॥

कालचरित्रम् ३६

मातुलो यस्य गोविन्दः पिता यस्य धनंजयः ।
 सोऽपि कालवशं प्राप्तः कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १ ॥
 पुरंदरसहस्राणि चक्रवर्तिशतानि च । निर्वापितानि

कालेन प्रदीपा इव वायुना ॥ २ ॥ विविक्षणं मृतं
 बन्धुं शोचन्ते परिदेविनः । आत्मानं नानुशोचन्ति
 कालेन कवलीकृतम् ॥ ३ ॥ अथैव हसितं गीतं पठि-
 तं यैः शरीरिभिः । अथैव ते न दृश्यन्ते कष्टं कालस्य
 चेष्टितम् ॥ ४ ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापरा-
 ह्निकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्
 ॥ ५ ॥ पण्डिते चैव मूर्खे च बलवत्सपि निर्वले । ई-
 श्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ ६ ॥ आस-
 न्नतामेति मृत्युरायुर्घाति दिने दिने । आघातं नीयमा-
 नस्य बन्धस्यैव पदे पदे ॥ ७ ॥ कालः पचति भूतानि
 कालः संहरते तथा । कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि
 दुरतिक्रमः ॥ मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ।
 अद्य वाऽब्दशतान्ते वा मृत्युवै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ९ ॥
 को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका । वद
 मे चतुरः प्रसन्नमृता जीवन्तु बान्धवाः ॥ १० ॥ पञ्च-
 मेऽहनि पष्ठे वा शाकं पचति यो गृहे । अनृणी चाप्र-
 वासी च स वारिचर मोदते ॥ ११ ॥ अहन्यहनि भू-

तानि गच्छन्तीह यमालयम् । शेषाः स्थावरमिच्छन्ति
 किमाश्चर्यमतः परम् ॥ १२ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठःश्रुतयो वि-
 भिन्ना नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं
 निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ १३ ॥
 अस्मिन्महामोहमये कटाहे सूर्यामिनां रात्रिदिवेन्धनेन ।
 मासर्तुदर्वीपरिवृष्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्ता
 ॥ १४ ॥ अशनं मे वसनं मे जाया मे बन्धु वर्गो मे ।
 इति मे मे कुर्वाणं कालवृको हन्ति पुरुषाजम् ॥ १५ ॥
 प्राप्ता जरा यौवनमप्यतीतं बुधा यतध्वं परमार्थसिद्धये ।
 आयुर्गतप्रायमिदं यतोऽसौ विश्राम्य विश्राम्य न याति
 कालः ॥ १६ ॥ भगीरथाद्यः सगरः ककुत्स्थो दशाननो
 राघवलक्ष्मणौ च । युधिष्ठिराद्याश्च बभ्रुवुरेते सत्यं क्व
 याता वत ते नरेन्द्राः ॥ १७ ॥ आराध्य भूपतिमवाप्य
 ततो धनानि भुञ्जामहे वयमिह प्रसभं सुखानि । इत्या-
 शया वत विमोहितमानसानां कालो जगाम मरणाव-
 धिरेव पुंसाम् ॥ १८ ॥ रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्र-
 भातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः । इत्थं वि-

चिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा मूलतः कमलिनीं गजउ-
जहार ॥ १९ ॥ संचिन्त्य सचिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यः-
स्यविचक्षणस्य । वर्षाम्बुसिक्ता इव चर्मबन्धाः सर्वे प्रयत्ना-
शिथिलीभवन्ति ॥ २० ॥ यत्रानेके क्वचिदपि गृहे तत्र
तिष्ठत्यथैको यत्राप्येकस्तदनुबहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन्द्वाविवाक्षौ कालः-
काल्या भुवनफल्के क्रीडति प्राणिसारैः ॥ २१ ॥ भ्रातः
कष्टमहो महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च तद् पार्श्वे
तस्य च साऽपि राजपरिपत्ताश्चन्द्रबिम्बाननाः । उद्विक्तः-
स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिमस्ताः कथाः सर्वं यस्य
वशाद्गात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥ २२ ॥ व्यो-
मैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं बध्यन्ते
निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि । दुर्नीतं
किमिहास्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः कालो
हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २३ ॥ मा-
न्धाता स महीपतिः क्षितितलेऽलङ्कारभूतो गतः सेतु-
येन महोदधौ विरचितः कासौ दशास्यान्तकः । अन्यैः

लम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियत-
 स्त्वयि । यस्मात्तस्माद्गृहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया
 ॥ १३ ॥ यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।
 न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविवर्जितः ॥ १४ ॥ स्वा-
 ध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् । कुर्वीत ब्र-
 ह्मणि तथा परस्मिन्प्रवर्णं मनः ॥ १५ ॥ शौचं तु
 द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं
 बाह्यं मनः शुद्धिस्तथान्तरम् ॥ १६ ॥ मनःशौचं कर्म-
 शौचं कुलशौचं च भारत । शरीरशौचं वाक्शौचं शौचं
 पञ्चविधं स्मृतम् ॥ १७ ॥ एकान्ते विजने देशे पवित्रे
 निरुपद्रवे । कम्बलाजिनवस्त्राणामुपर्यासनमभ्यसेत् ॥
 ॥ १८ ॥ वक्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । एवं
 वायुर्गृहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ १९ ॥ उत्क्षिप्य
 वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् । शून्यभावेन
 युञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ २० ॥ नोच्छ्वसेन्न च
 निःश्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् । एवं तावन्नियुञ्जीत
 कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ २१ ॥ शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि

यदक्षाणि यतात्मभिः । प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहा-
 रस्ततः स्मृतः ॥ २२ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां विपयेषु
 स्वभावतः । बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः संउच्यते
 ॥ २३ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणां च निग्रहः परमं तपः । स
 ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ २४ ॥ देश-
 बन्धस्तु चित्तस्य धारणेति प्रकीर्तिता । ध्यानशब्देन
 सा ज्ञेया या प्रत्ययैकतानता ॥ २५ ॥ सलिले सैन्धवं
 यद्द्रुत्साम्यं भजति योगतः । तथाऽऽत्ममनसोरैक्यं स-
 माधिरभिधीयते ॥ २६ ॥ राजत्वात्सर्वयोगानां राज-
 योग इति स्मृतः । राजन्तं दीप्यमानं तं परमात्मानम-
 व्ययम् । प्रापयेद्देहिनां यस्तु राजयोगः सकीर्तितः ॥ २७ ॥
 धर्ममेवमिमं प्राहुः समधिः योगवित्तमाः । वर्षस्येप
 यतो धर्मामृतधाराः सहस्रशः ॥ २८ ॥ नात्यश्रतस्तु
 योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः । न चातिस्वप्नशीलस्य
 जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ २९ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्त-
 चेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा
 ॥ ३० ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्मव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ३१ ॥ स्वदेह-
मरणिं कृत्वा मणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथना-
भ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥ ३२ ॥ समाधिनिर्धूतम-
लस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तः करणेन
गृह्यते ॥ ३३ ॥

आशीर्वचनम्.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपण्डितवरस्वामि-
अच्युतानन्द नामधेयैः संगृहीता व्याख्यानमुक्तावली

पुस्तकके मिलनेका ठिकाणा

मुंबई—नारायण रामचन्द्र सोहनी जगदीश्वर टापसानेके मानिक.
कांदेवाडी, इनके पाससे.

तथा पण्डित ज्येष्ठाराम मुमुन्दजी जवेर बाग कालवादेवीरोड, मुंबई.
कच्छ मांडवीविंदर—मठ गोवर्धन प्रेमजी विचार्या संस्कृतपाठशाला,
नवापुरा.